

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

100045

DÖRT HALİFE DÖNEMİ
SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU

(10-40/632-661)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

MEHMET ÇAKIRTAŞ

97912502

DANIŞMAN

PROF.DR.İRFAN AYCAN

ANKARA - 2001

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

DÖRT HALİFE DÖNEMİ
SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU
(10-40/632-661)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
MEHMET ÇAKIRTAŞ
97912502

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ANKARA - 2001

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

DÖRT HALİFE DÖNEMİ
SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU

(10-40/632-661)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof.Dr.İrfan AYCAN

Tez Jüri Üyelerinin

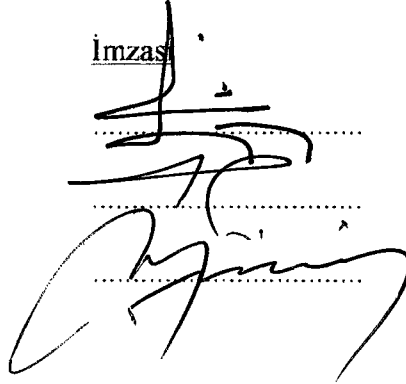
Adı Soyadı

Prof. Dr. İrfan AYCAN

Doç. Dr. Sönmez Kutlu

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

İmza

Tezin Kabul Edildiği Tarih: ..03-04-2001

ÖNSÖZ

Ülkemizde İslâm Tarihi alanında yapılan araştırmalara baktığımızda ilk dönem üzerine yapılan çalışmaların giderek yaygınlaştığı göze çarpar. İslâm Tarihi'nin Asr-ı Saâdet'ten hemen sonraki dönemi, müslümanlar için süregelen bir sürecin halkası olmasından öte, İslâm toplumunun askerî, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel açıdan kurumlaşmasının oluştuğu bir dönem olması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Dört Halife dönemi çeşitli yönleriyle araştırılmış, fakat araştırma konumuz olan esirlere uygulanan muameleler yönüyle yeterince araştırılmamıştır.

Tarihçinin sorunu gerçekten olup biteni anlamaktır. O, bu sorunu ne kadar mükemmel bir biçimde çözerse, o kadar açık ve tam bir şekilde başarılı olur. Dürüst bir betim, uğraşının ilk ve özsel gereği, ulaşabileceği en yüksek şeydir. Tarihte olanlar, olduğu şekliyle ortaya konmaya çalışılmalıdır. Bunun için bazı ilmî disiplinlerin yardımına başvurmalıyız.

İslâm Tarihi'nin yazılıp gelişmesi, diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi II/VIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. İslâm tarihçileri bu dönemde geçerli kural olan, rivâyetleri sadece bir araya getirip, geleceğe aktarmakla yetinmişlerdir. Ortaya çıkan olayların sebepleri, meydana geldiği ortam ve doğurduğu sonuçlar, o devrin tarihçilik anlayışı nedeniyle yeterince ortaya konamamıştır. “Dört Halife Dönemi Savaş Esirlerinin Durumu”nu tez konusu olarak seçerken bu değerlendirmeleri göz önünde bulundurduk.

Bizim böyle bir çalışmayla amacımız; dünya var oldukça devam etmesi muhtemel görülen bir kurumun, tarihin belirli bir sürecindeki durumunun doğru anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır. Vardığımız sonuçların kesin doğrular olduğunu

savunmuyoruz. Ancak elimizdeki mevcut malzemeyle doğruya en yakın olan bilgilere ulaşmak için gayret gösterdiğimizi söyleyebiliriz.

Bu çalışmayı yapmaya bizi teşvik eden, görüş ve tavsiyeleriyle sürekli yolumuzu aydınlatan hocam ve danışmanım Prof.Dr.İrfan AYCAN'a, fikir ve görüşlerini esirgemeyen değerli hocam Prof.Dr.Mehmet ÖZDEMİR'e, ayrıca tashihte ve tezin yazılmasında emeği geçen sevgili Hatice E. ÇAKIRTAŞ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Mehmet ÇAKIRTAŞ

Ankara, 2001

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlähiyat Faköltesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi (M.E.B.)
Krş.	: Karşılaştırınız
M.	: Milâdî
M.Ö.	: Milâttan Önce
M.S	: Milâttan Sonra
ö.	: Ölüm Tarihi
S.A.V.	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Terc.	: Tercüme eden
t.y.	: Tarih yok
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğçerleri

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	III
İÇİNDEKİLER	IV
GİRİŞ	1
A) ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARI	1
B) ESİR KAVRAMI	5
1. CAHİLİYE DÖNEMİNDE ESİRLERİN DURUMU	7
2. HZ.PEYGAMBER DÖNEMİNDE SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU	11

I. BÖLÜM

DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE ESİRLERİN SİYASÎ ve HUKUKÎ DURUMLARI

A) ESİRLERİN ÖLDÜRÜLMESİ	23
B) SERBEST BIRAKMA	32
1. Karşılıksız Serbest Bırakma	32
2. Anlaşma ile Serbest Bırakma	37
3. Müslüman Olduktan Sonra Serbest Bırakma	40
4. Fidyeye Karşılığında Serbest Bırakma	41
C) KÖLE ve CARIYE EDİNME	43
D) SATMA	46

II. BÖLÜM

ESİRLERİN SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL DURUMLARI

A) ESİRLERİN SOSYAL DURUMLARI	48
1. Savaş Yoluyla Elde Edilen Yerlerin Halklarının Durumu	48
2. Sulh Yoluyla Elde Edilen Yerlerin Halklarının Durumu	54
3. Köleleştirilen Esirlerin Durumu	58
4. Cariyeleştirilen Esirlerin Durumu	63
5. Azad Edilen Esirlerin Durumu	65
B) ESİRLERİN EKONOMİK DURUMLARI	69
1. Kendi İşlerinde Çalışan Esirler	69
2. Sahibinin Yanında Çalışan Esirler	71
3. Kamu Görevinde Bulunan Esirler	72
C) ESİRLERİN İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUMLARI	75
1. İlmî Durumları	75
2. Kültürel Durumları	80
3. İslâm ve Arap Kültürüne Etkileri	84
D) ESİRLERİN MÜSLÜMANLARLA İLİŞKİLERİ	89
E) ESİRLERİN İSLÂMİYETİN YAYILMASINA KATKILARI	92
SONUÇ	95
BİBLİYOGRAFYA	98

GİRİŞ

A- ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Yeryüzünde birden fazla toplumun varlığı kadar eskilere götürülebilecek uluslararası ilişkilerin odak noktasını şüphe yok ki savaşlar oluşturmuştur. İnsanlık tarihi toplumlar arasında sömürü, üstünlük ve varlık mücadelelerinin yol açtığı sayısız savaşa sahne olmuştur. Kimi toplumların tarih sahnesinden silinmesine yol açan, kimilerine kurtuluş ve bağımsızlık zaferi getiren savaşlar, ardından bir çok yıkım ve diriliş, gözyaşı ve sevinç bırakmıştır. Savaşın en önemli sonuçlarından biri, diğer bir ifadeyle savaşın ortaya çıkardığı en önemli problemlerden biri de savaş esirlerinin durumu olmuştur.

“Dört Halife Dönemi Savaş Esirlerinin Durumu” adlı araştırmamızda, Hz.Ebû Bekir’in M. 632 yılında hilâfete geçmesiyle başlayıp M. 661 yılında Hz.Ali’nin Kûfe’de şehit edilmesine kadar olan dönemde yapılan savaşlarda alınan esirlerin durumunu inceledik. Bu dönemde esirlere ne gibi muameleler yapıldığını, hangi hükümler uygulandığını; esirlerin, sosyal, ekonomik ve ilmî durumlarını, müslümanlarla ilişkilerini, İslâmiyetin yayılmasına ve İslâm kültürüne etkilerini ele aldık.

Girişte, bir mukayese olması açısından İslâmiyet’ten önce Arap Yarımadası’nda ve dünyanın diğer yerlerinde esirlere uygulanan muameleler ve Hz.Peygamber döneminde esirlerin durumları hakkında bilgi verdik.

Birinci bölümde esirlerin siyasî ve hukukî durumlarını inceledik. Esir alınan kişilere hangi hükümlerin uygulandığı konusu üzerinde durduk.

İkinci bölümde ise onların sosyal, kültürel ve ekonomik durumları hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bu arada serbest bırakılanların ve köle ya da cariye edilenlerin

durumlarını, fethedilen topraklar üzerinde bırakılan halkların sosyal, ekonomik ve kültürel hayatlarını inceledik. Bunun yanında onların müslümanlarla ilişkileri, İslâm'ın yayılmasına katkıları ve ilmî durumları hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Çalışmamızın özelliği nedeniyle olanaklar çerçevesinde daima ilk devir kaynaklarına müracaat etmeye çalıştık. Ancak konumuzla ilgili olarak fetih hareketleri açısından ilk kaynaklardan sayılan eserler arasında önemli farklılıklar olduğu bilinen bir gerçektir. Gerek kronolojik açıdan olayların aktarımı ve gerekse konuların içeriği bakımından çoğu zaman bir tutarlılık söz konusu değildir. Hicrî II. ve III. asırlarda ortaya çıkan bu kıymetli eserlerdeki bilgiler, te'lifteki metot yüzünden adeta istifade edilemez bir haldedir. Hatta çoğu zaman bu bilgiler, belli derecede güvenilirliğini de yitirmektedir. Özellikle en önemli kaynaklarımızdan olan Vakîdî'nin *Futûhu's-Şam*'ı¹, Ezdî'nin *Futûhu's-Şam*'ı², Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân*'ı³ ve Yakûbî'nin *Târîh*'i⁴ arasında fetih hareketleri ve bu çerçevede yapılan savaşlar açısından bir asgarî müştereklik elde etmek oldukça zordur. Bu bakımdan söz konusu kaynaklardan konuların özelliklerine göre faydalanma yoluna gidilmiştir.

Bu saydığımız kaynaklardan daha eski olmakla birlikte İbn Hişâm'ın *Sîretü'n-Nebevîyye*⁵'sinden daha az istifade edilmiştir. Bu eser konumuzun ana bölümünü kapsamadığından, Hz.Peygamber ile ilgili giriş bölümünde faydalanılmıştır.

Hız.Ebû Bekir dönemi Rîdde savaşlarında ele geçirilen esirlerle ilgili olarak en çok yararlandığımız eser Vakîdî'nin *Kitâbu'r-Rîdde ve Nebzetü'n min Futûhi'l-Irak*⁶

¹ Vakîdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Meğazî*, (I-II), Beyrut 1984.

² Ezdî, Muhammed b. Abdullah (231/846), *Futûhu's-Şam*, Kahire 1970.

³ Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut 1987.

⁴ Yakûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer (İbn Vâdih) (294/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (I-II), Beyrut 1992.

⁵ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, I-IV, Kahire 1992.

⁶ Vakîdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'r-Rîdde ve Nebzetü'n min Futûhi'l-Irak*, Paris 1990.

adlı eseridir. Bu eserde alınan esirlere uygulanan muameleler hakkında detaylı bilgiler vardır.

Özellikle Mısır'da ele geçirilen esirler için kaynak olarak kullandığımız en önemli eser İbn Abdilhâkem (ö. 257/870)'in *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*⁷ isimli eseridir. Bu eser diğer kaynaklarda bulamadığımız bir çok bilgileri bize aktarır.

İlk kaynaklar içerisinde bizim çokça istifade ettiğimiz eserlerden birisi de Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (ö. 284/897)'nin *Futûhu'l-Buldan*'ıdır. Bu eserinde müellif, Vakîdî'nin yanısıra diğer tarihçilerden de rivâyetler aktarıp zaman zaman onları karşılaştırmaktadır. Fakat genelde kendisi başlı başına bir görüş benimseyerek bunu savunmaktadır. Ayrıca onda diğer kaynaklarda rastlamadığımız bilgiler vardır. Örneğin, Hz.Ömer döneminde bazı esirlerin yazıcı olarak çalıştırıldığı hakkındaki rivâyetler onda bulunmaktadır.

Eski kaynaklarımızdan Ahmed b. Ya'kub b. Câfer b. Vehb b. Vâdih el-Yakûbî (ö. 292/904)'nin *Târîhu'l- Ya'kûbî* adlı eseri de konumuzla ilgili önemli bir kaynaktır. Fakat elimizde bulunan daha ayrıntılı kaynaklara göre daha az istifade edilmiştir.

Futûhat kitapları içerisinde faydalandığımız eserlerden birisi de İbn A'sem el-Kûfî (ö. 314/926)'nin *el-Futûh*⁸ adlı eseridir.

Çalışmamızın her safhasında istifade ettiğimiz en önemli eser hiç şüphesiz ki Ebû Câfer et-Taberî (310/922)'nin *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*⁹ adlı eseridir. Olaylarla ilgili topladığı bütün rivâyetleri aktarması ve bunlar arasında bir tercih yapmamış olması bize bir çok imkân sağlamıştır. Onun esirlerle ilgili rivâyetleri bizim için büyük

⁷ Abdilhâkem, Ebî'l-Kâsım Abdurrahman (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Leiden 1920.

⁸ A'sem, Ebî Muhammed Ahmed el-Kûfî (314/926), *el-Futûh*, (I-II), Beyrut 1986.

⁹ Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (310/920), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, (I-VII), Beyrut 1987.

önem arz etmektedir. Bu rivâyetler, esirlerin sosyal, siyasî, hukukî ve kültürel durumlarını tespitinde büyük yardım etmiştir.

Büyük ölçüde Taberî'den nakilde bulunan İbnu'l-Esîr (630/1232)'in *el-Kâmil fî't-Târih*¹⁰ adlı eseri de konumuzla ilgili önemli bir kaynaktır.

Esirlerin sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerinin tespitinde bize oldukça önemli bilgiler veren kaynaklar da vardır. İbn Sa'd (230/844)'ın *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*¹¹'sı ve İbn Kuteybe (276/889)'nin *el-Meârif*¹² adlı eserleri bunlardandır. Bu eserlerde esir kişilerin hayatlarından bazı bölümlerin yer alması, onların sosyal ve kültürel durumları hakkında bize oldukça önemli ipuçları vermektedir.

Ebû Yusuf'un (182/798)'un *Kitâbu'l-Harac*¹³'ı ve Ebû Ubeyd (224/839)'in *Kitâbu'l-Emvâl*¹⁴ adlı eserleri özellikle fethedilen yerlerin halklarının durumları ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedir.

Bu eserlerin yanında, Ebû'l-Fidâ (732/1331) *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*¹⁵, İbn Kesîr (774/1375)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*¹⁶, Suyûtî (911/1505) *Târihu'l-Hülefâ*¹⁷, Diyarbekrî (990/1582)'nin *Târihu'l-Hamîs*¹⁸, Zeynî Dehlân'ın *el-Futûhâtü'l-İslâmiyye*¹⁹, gibi eserlerden faydalandık. George Zeydan'ın *İslâm Medeniyeti Tarihi*²⁰, Âmir'in *Ahkâmu'l-Esrâ ve's-Sebâya*²¹, Ahmed Emîn'in *Fecru'l-İslâm*²² gibi eserler ise çalışmamızda faydalandığımız diğer eserlerdir.

¹⁰ İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fî't-Târih*, (I-IX), Beyrut 1989.

¹¹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/844), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, (I-IX), Beyrut 1968.

¹² İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah (276/889), *el-Meârif*, çev. Hasan Ege, İstanbul trz.

¹³ Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhîm (182/798), *Kitâbu'l-Harac*, Beyrut t.y.

¹⁴ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/839), *Kitâbu'l-Emvâl*, çev. Cemâleddin Saylık, İstanbul 1981.

¹⁵ Ebû'l-Fidâ, İmâmuddîn İsmâîl (732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, (I-IV), Beyrut 1968.

¹⁶ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî (774/1375), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (I-X), Beyrut 1996.

¹⁷ Suyûtî, Cemâleddin Abdurrahman (911/1505), *Târihu'l-Hülefâ*, Beyrut 1974.

¹⁸ Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (990/1582), *Târihu'l-Hamîs*, (I-II), Kahire 1302.

¹⁹ Dehlân, Ahmed b. Say Zeynî, *el-Futûhâtü'l-İslâmiyye*, Mısır 1323.

²⁰ Zeydan, George, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Mütr. Zeki Megamiz, (I-V), İstanbul 1976.

²¹ Âmir, Abdullatif, *Ahkâmu'l-Esrâ ve's-Sebâya fî'l-Hurûbi'l-İslâmiyye*, Kahire 1986.

²² Emîn, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, çev. Ahmet Serdaroglu, Ankara 1975.

B. ESİR KAVRAMI

Arapça'da "savaş tutsağı" karşılığında kullanılan "esir" kelimesi, ip ve benzeri şeylerle sağlamca bağlamak anlamındaki e-s-r kökünden türemiş bir sıfattır. Bu lafzın çoğulu, esrâ, esârâ ve usârâ, anlamına da gelir. Bağlanmasa bile tutulan ve alıkonan kişiler için de bu kelime kullanılmıştır. Kök anlamından hareketle "mahpus" mânâsında kullanıldığı da görülmektedir. Bunun yanında "me'sur" kelimesinin de esir anlamında kullanıldığına şahit oluyoruz²³.

Arap dilinde "esir" kelimesinin, savaşta ele geçen ve asıl muharip unsur olan yetişkin erkekler için kullanılmasına karşılık, kökünde gönlünü çelmek anlamı bulunan "seby" kelimesi yalnız kadın ve çocuk tutsakları ifade eder. Seby kelimesinin çoğulu sebâyâ olarak gelir. Esir kelimesinin erkek ve kadın tutsakları içine almasına karşılık, seby savaşa gücü yeten erkekler için kullanılmaz²⁴.

Kur'an-ı Kerim'de esir kelimesi bir kaç yerde geçer²⁵. İslâm hukukunda savaş esiri; gayrimüslim olup, müslüman ordusunun savaşı kazandığında diri olarak ele geçirdiği kimselerdir.

Esirler, kaynaklarımızda genel olarak üç grupta mütalaa edilir; a. Kadın ve çocuklar (Seby, Zerarî), b. İhtiyar (Aceze), kör, yatalak ve ruhbanlar, c. Dar anlamda esirler (esrâ), yani düşman savaşçısı olup da sağ olarak ele geçirilenler²⁶.

²³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Bulak 1299-1308, IV, 19; Amîr, Abdullâtîf, *Ahkâmu'l-Esrâ ve's-Sebâyâ fî'l-Hurubi'l-İslâmiyye*, Kahire 1986, s. 55; Özel, Ahmet, "Esir", Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1996, XI, 382; Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Eserleri*, Ankara 1996, s. 53.

²⁴ Amîr, s. 392.

²⁵ Enfâl, 8/67 ve 70; Bakara, 2/85; İnsan, 76/8 ve 28 vb.

²⁶ el-Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali, *Ahkâmu's-Sultaniye ve'l-Velâyatü'd-Dîniye*, Beyrut, t.y., s. 167.

1. CAHİLİYE DÖNEMİNDE ESİRLERİN DURUMU

Dört Halife döneminde esirlerin durumunu ele almadan önce, bir mukayese imkânı sağlaması ve savaş esirlerine uygulanan durumlardaki gelişme seyrini göstermesi bakımından Cahiliye ve Hz.Peygamber dönemlerinde esirlerin tâbi olduğu durum hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Eski devirlerde uluslararası ilişkileri düzenleyen, beynelmilel anlaşmalar, belirli örf ve hukuk kuralları bulunmadığından, savaşlarda tamamen keyfî uygulamalar ve sorumsuz davranışlar hakim olmuştur. Galip gelen taraf savaşçı-sivil, kadın-erkek, büyük-küçük demeden düşman tarafını imhayı meşru görüyor, esirler de en ağır muameleye maruz kalıyorlardı.

Asurlular, düşmanın derisini yüzüp ele geçirdikleri şehrin kapısına asmayı, şehirde buldukları kadın-erkek, yaşlı-çocuk demeden herkesi öldürmeyi dinî bir görev kabul ediyorlardı³⁴.

Farslılar da esirlerine, benzer muameleler uyguluyorlardı. Esirler, büyük-küçük, kadın-erkek demeden en ağır şartlar ve durumlar altında bırakılıyor, kendilerine hayat hakkı tanınmıyordu. Bu durumun en açık örneklerinden birisi de Kisra Enüşirvân'ın (I. Hüsrev, 531-579) kumandanlarından Vehriz'in Yemen'de yaptığıdır. Seyf b. Ziyezen'in yardım talebi üzerine Yemen'e gönderilen Vehriz'e, aslen veya Arap anne'den olma hiçbir kişiyi hayatta bırakmama tâlimatı verilmiş, o da bu emri aynen uygulamıştı. Ayrıca Farslıların esirlerini fillere ezdirme âdetleri de vardı³⁵.

Eski Yunan ve Romalılar'da da esirler her türlü işkenceye maruz bırakılıyor, vücutları parçalanıyor, büyük-küçük, kadın-erkek demeden öldürülüyorlardı. Miladî

³⁴ Edgiri, s. 36; Özel, s. 26.

³⁵ Edgiri, s. 37-38; Vehbi Zuhaylî, *Asâru'l-Harb fi'l-Fıkhı'l-İslâmî*, Dumeşk 1982, s. 404; Özel, s. 26; Amîr, s. 91.

599 yılında Roma İmparatoru Marius, Avarlar'ın eline düşmüş esirlerden birkaç bininin mübâdelesini iktisadî düşüncelerle reddetmişti. Bunun üzerine Avar Hanı, elindekilerin hepsini sonuna kadar kılıçtan geçirdi. Bu uygulamalar, eski çağlarda insan varoluşunun gerekli bir şartı olarak zaman içinde yerleşmiş bir uygulama idi³⁶.

Çok eski “*ius gentium*” (Romalılarla diğer toplumlar arasında ortaklaşa uygulanan hukuk) esaslarına göre savaş esirlerini öldürmek meşru idi. Zaman içinde bu toplumlarda esirleri köleleştirip, kendilerinden faydalanma yoluna gidildiği, öldürülmeğe satmak veya hizmetlerinden faydalanmak daha elverişli görüldüğünden satışa çıkarılır ve satın alanın kölesi durumuna getirilirdi. Bu konuda Roma'daki kölelere dair etraflı bilgilere sahip bulunmaktayız.

Roma dünyasında köle, bir insan olarak değil, yalnızca bir mal olarak görülürdü. Ağır görev ve mecburiyetleri olmasına rağmen, hiçbir hakkı yoktu. Romalı köleler tarlalarda çalıştırılırdı. Tarlalardan kaçmalarını engellemek için ayaklarına ağır prangalar vurulurdu. Verilen yiyecek, ancak canlı kalmalarını sağlayacak kadardı. Çalışma süresince köleler, zalim ve canavar ruhlu kimseler tarafından keyfî olarak kırbaçlanırken, sadist soylular (!) ya da kâhyaları bundan büyük zevk alırlardı. Günün sonunda, onları, büyük gruplar halinde karanlık, pis kokulu, fare ve haşerelerin istila ettiği küçücük yerlerde uyumaları için bir araya toplarlardı.

Romalıların köleye revâ gördükleri kötü ve iğrenç davranışların bir örneği, onların en çok sevdiği eğlencelerde görülebilir. Kılıçlar ve mızraklarla donatılmış köleler arenaya bırakılırlar, müsabakayı izlemeye gelmiş, yüksek sıralarda oturan efendilerinin zevk ve eğlenceleri için öldüresiye çarpıştırılırlardı. Bir diğerini kılıç ve kargısıyla düşürebilen köle onu parçalara ayırmakta bir an bile tereddüt etmezdi.

³⁶ Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, I-VI, İstanbul 1996, III, s. 430.

Efendiler, köleleri mutlak bir şekilde öldürme ve cezalandırma hakkına sahipti³⁷. Roma savaş hukukuna göre, Romalı olmayan düşmana, “keyfî işlem”den başka bir davranış yoktu³⁸.

Müslümanlıktan önce Türkler’de de savaşta alınan esirlerin mülkiyeti, bunları elde edene verilirdi. Divân beylerinin de cariyeleri vardı. Göktürk (Tu-Kiyu) Devleti’nde de savaşta mağlup olan kavimler, çoluk çocuk tamamının köle olarak alındığını görüyoruz³⁹. Uygurlar’da da kölelik, köle azadı, köle satımı, diyet gibi kavramlar kabul ediliyordu. Köle sahiplerinin köle üzerinde mülkiyet hakları vardı; ama bu, Roma hukuku kadar sert değildi⁴⁰.

Yahudiler esirlerini köle ederlerdi. Yahudilik köleliği yedi yıl olarak sınırlandırır. Yedi yıldan sonra köle hür olurdu⁴¹.

Cahiliye Arapları da esirlere uyguladıkları muameleler bakımından çevrelerindeki diğer milletlerden farklı değillerdi. Yalnız savaşlarda değil, baskın yapmak suretiyle de esir alınabiliyordu. Savaş ve baskınlarda ele geçirdikleri esirleri diri diri yaktıkları olurdu⁴². Münzir b. İmrû’l-Kays ve diğer bazı Hîre hükümdarlarının aldıkları esirleri toplu halde yakmaları buna en güzel örnekti. Esirleri öldürmekten ayrıca bir zevk alırlardı. Öldürürken ihtikam duygularını dindirmek için her türlü işkenceyi yaparlardı. Bu işkence türlerinden birisi de esirlerin çeşitli uzuvlarını kesmekti. Öldürülmeleri için başka düşmanlarına sattıkları da oluyordu. Kadınlar cariye olarak kullanılırdı. Mal veya başka bir esir karşılığında fidye ile sattıkları da olurdu.

³⁷ Afzalur Rahman, III, 423-424; Emin, Ahmet, *Fecru’l-İslâm*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Ankara 1975, s. 150.

³⁸ Umur, Ziya, *Roma Hukuku, Umumi Mefhumlar-Hakların Himayesi*, İstanbul 1967, s. 38; Hamidullah, Muhammed, *İslâm’da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963, s. 53.

³⁹ Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, (I-II), Konya 1989, c. 1, s. 48-58.

⁴⁰ A.g.e., s. 29, 30, 33.

⁴¹ Emin, s. 150.

⁴² Ateş, Ali Osman, *Cahiliye ve Fihl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, İstanbul 1996, s. 395.

Arap reisleri esirler içinden kendileri için birini seçerlerdi. Esirler bazen kabilenin ileri gelenlerine sığınarak kurtulabiliyorlardı. Bir daha savaşmamak ve düşmanlık etmemek üzere teahhüt alıp bırakmak âdeti de vardı ki, bu kabile reislerine uygulanırdı⁴³.

Çocuklar ve kadınlar genellikle köle olarak satılırdı. Ayrıca köle tâcirleri, Habeşistan'dan veya başka komşu ülkelerden getirdikleri köleleri belli mevsimlerde kurulan pazarlarda satarlardı. Kureyş kabilesi köle ticareti yapan kabilelerdendi. Bir kimse bir köle satın alınca boynuna bir ip takıp hayvan gibi çekerek evine götürürdü. Eğer köle harp sebebi ile esir olmuşsa, kulağını kesip, kurtuluş fidyesi verinceye kadar, kulağı okun ucuna takıp herkesin görebileceği bir yerde teşhir ederlerdi. Arap eşrafından evinde köle olmayan yoktu. Sahâbe olma şerefine nail olacak olan Abdullah İbn Rebîa her türlü mesleğe sahip bir çok köleye sahipti. Efendileri sahip oldukları köleleri istedikleri gibi kullanırlardı. Cariyeler, mal ve eşya gibi alınır, satılır; miras yolu ile efendi değiştirir, hediye edilir ve gelin mihri olarak verilir. Köle ve cariyeler hiçbir değer taşımaz, hayvanlardan aşağı tutulurdu. Sahibi isterse döver, elini, kulağını, burnunu keser, hatta öldürebilirdi. Bundan dolayı da sorumlu olmazdı. Köle ve cariyelerin işledikleri suçların cezaları hürlerinkinin yarısı idi. Cariyelerden doğan çocuklar da esir ve cariyeye sayılırdı. Ancak bu çocuklar arasında zeki ve kabiliyetli olanlarını sahipleri neseblerine dahil ederler ve onların yetişmesine ihtimam gösterirlerdi.

Cahiliye döneminde bir kabile diğerine saldırıyor, erkek ve kadınlarını ele geçiriyor, ele geçirilenler köle oluyorlardı. Araplar'ın köle satılan pazarları vardı. Rasûlullah'ın azadlısı olan Zeyd b. Harîse Kudaa kabilesinden, annesi Tayy kabilesindendi. Annesi mensup olduğu Ma'n oğullarını ziyaret etmek üzere yola çıkmış,

⁴³ Edgiri, s. 61-73; Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye*, Ankara 1957, s. 119; Ateş, s. 395-396; Özel, s. 27.

Benî el-Kayn süvarileri üzerlerine saldırarak Zeyd'i esir ettikten sonra Ukaz pazarına getirmişler, Huveylid'in kızı olan teyzesi Hatice için Hâkim b. Hizâm onu satın almıştı. Hz.Hatice de onu Peygamber'e bağışlamış, o da onu azad etmişti⁴⁴.

Diğer taraftan kumar yoluyla da köle olunuyordu. Bir oyun oynanıyor, kaybeden diğerine köle oluyordu. Ebû Leheb bu şekilde As b. Hişâm'ı köle yapmış ve develerini otlattırmıştı.

Cahiliye devrinde köle, kendi kıymetini kazanıp, sahibine ödeyerek hürriyetine kavuşabilirdi. Köle ile sahibi arasındaki bu anlaşmaya mukâtebe akdi denirdi.

Bir köle, velâ hakkı hiç kimseye ait olmamak üzere azad edilirse "Sâibe" adını alırdı. Cahiliye devrinde, köle azad etme bazen sâibe şeklinde olurdu. Bir kimse, kendi kölesine "sen sâibesin" derse, velâsı azad edene ait olmaksızın serbest kalır ve bu şekilde azad edilen köle malını istediği yere koyabilirdi. Ashab'dan Sâlim, Ebû Huzeyfe'nin hanımı tarafından sâibe şeklinde azad edilmişti⁴⁵.

Buna göre İslâm öncesi Arap yarımadasında esirlere uygulanan özel ve sınırlı bir muamele tarzı yoktu, bazen öldürülür, bazen özellikle kadın ve çocuklar olmak üzere köleleştirilir, bazen karşılıksız, bazen fidye karşılığında veya esir mübadelesi yoluyla serbest bırakılırdı.

2. HZ.PEYGAMBER DÖNEMİ SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU

Halifeler, her şeyde olduğu gibi savaş esirlerine uygulanan muameleler konusunda da Hz.Peygamber'i örnek almışlar, onun uygulamalarına sık sık başvurmuşlar, fakat şartların değişmesiyle birlikte farklı uygulamalara da

⁴⁴ İbn Kuteybe, 100-101.

⁴⁵ Zeydan, 39-40; Ateş, s. 412.

yönelmişlerdir. İşte bu farklılıkların ortaya konması için Hz.Peygamber döneminin bu yönüyle uygulamalarının incelenmesi yararlı olacaktır.

Bu dönemde esirlere tek bir muamele yapılmamıştır. Müslümanların sayısı ve ekonomik bakımdan geçirdiği aşamalara göre değişiklik göstermektedir. Esirlerin müslümanlara karşı tutumları, kabile içindeki mevkileri, İslâm'a karşı olan aşırılıkları kendilerine karşı yapılan muamelelerde göz önünde bulundurulmuştur. Bu uygulamalarda hiç bir zaman aşırılığa gidilmemiş ve katı kurallar uygulanmamıştır. O dönemdeki uygulamaları sıralayacak olursak şu şekildedir.

ÖLDÜRME:

Hz.Peygamber döneminde bir çok savaş yapılmış ve bir çok esir alınmıştı. Bu esirlerden çok azı öldürüldü. Öldürme son çare olarak gündeme gelmiş, aşırılıkların önlenmesi için başvurulmuştur. Bedir savaşında alınan esirler, Hz.Peygamber'i ve bir avuç müslümanı yeryüzünden silmek için savaşmışlardı. Esir olarak müslümanların eline düştüklerinde hiçbirine kötü muamele yapılmadı, aksine müslümanlar onlarla yiyeceklerini paylaştılar. Bunlardan sadece Hz.Peygamber ve müslümanlara zulümde aşırı gitmiş olan Nadr b. el-Haris ve Ukbe b. Ebî Muayt öldürüldü⁴⁶.

Uhud savaşında esir edilen Ebû Azze el-Cumahî daha önce Bedir savaşında da esir alınmış⁴⁷, beş çocuğu olduğunu söyleyerek af dilemiş, Hz.Peygamber de müslümanlar aleyhine hiç bir düşmana yardım etmemek koşuluyla serbest bırakmıştı. Savaşa zorla çıkarıldığını söyleyerek tekrar af dilediyse de "Muhammed"le iki defa alay

⁴⁶ İbn Hişâm, II, 215; Vakidî, Muhammed b. Ömer, *el-Megazî*, (I-III), Beyrut 1984, I, s. 107.

⁴⁷ İbn Hişâm, III, 83.

ettim” dedirtmeyeceğini ve “mü'min bir delikten iki defa ısırılmaz” diyen Hz.Peygamber, A'sım b. Sâbit'e emredip boynunu vurdurttu⁴⁸.

Benî Mustalık gazvesinde yakalanan bir casus yalan söyleyerek müslümanları aldattığı için öldürüldü⁴⁹.

Aynı şekilde müslümanlarla yaptıkları anlaşmayı bozdukları ve Hendek savaşında düşmana yardım ettikleri için Sa'd b. Muâz'ın kendi kitaplarına göre⁵⁰ verdiği hükümle Benî Kureyzâ erkekleri öldürüldü⁵¹. Benî Kureyzâ kadınlarından sadece değirmen taşını yuvarlayarak Hallâd b. Sûveyd'in ölümüne sebep olan Nubâte öldürüldü⁵². Öldürülen yahudiler, bu cezayı hakettiklerini bizzat kendileri itiraf ettiler⁵³.

Benî Fezârelerle yapılan savaşta ele geçirilen Ummu Kırfe halkını savaşa teşvik etmesinden dolayı öldürüldü⁵⁴. Hayber'in fethinde ise Ebu'l-Hukâyk yalan söylediği için ölüm cezasına çarptırıldı⁵⁵.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, özel suçu olmayan savaş esirleri öldürülmemiştir. İdam kararlarının daha çok ilk dönemde olduğu dikkat çekmektedir. Sonuçta harp esirlerinin öldürülmesi, sadece zaruretin son haddi ve devletin en yüksek menfaati olduğunda gündeme gelmiş ve uygulanmıştır.

⁴⁸ Vakidî, *Megâzî*, I, 111.

⁴⁹ Vakidî, *Megâzî*, I, 406; İbn Sa'd, II, 64.

⁵⁰ Tevrat, Tesniye, XX/10-14.

⁵¹ Vakidî, *Megâzî*, II, 496-518; İbn Hişâm, III, 184-192; İbn Sa'd, II, 74-78; Yakubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb, *Tarihu'l-Yakubî*, (I-II), Beyrut 1995, II, 52.

⁵² İbn Hişâm, III, 190; İbn Kesir, Ebu'l-Fîda İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (I-X), Beyrut 1992, III, 280.

⁵³ Vakidî, *Megâzî*, III, 513-514; İbn Hişâm, III, 189; İbnü'l-Esir, I, 574.

⁵⁴ İbn Hişâm, IV, 200; İbn Sa'd, II, 90; Yakubî, II, 71.

⁵⁵ Vakidî, *Megâzî*, II, 671-672; İbn Hişâm, III, 261.

SERBEST BIRAKMA:

1. Okuma-Yazma Öğretme Karşılığında Serbest Bırakma:

Bedir savaşında esir alınan bazı kimseler Medîneli çocuklara okuma-yazma öğretme karşılığında serbest bırakıldılar. Bu uygulama tarihin hiç bir döneminde görülmemiştir. Hz.Peygamber okuma-yazma olayının çok az olduğu bu dönemde esirlerden en güzel bir şekilde yararlanmıştır. Okuma-yazma bilen her esir, on müslümana okuma yazma öğretti. Zeyd b. Sâbit bu şekilde okumayı öğrenenlerdendi⁵⁶.

2. Müslüman Olduktan Sonra Serbest Bırakma:

Savaşlarda ele geçirilen esirlere her şeyden önce müslüman olmaları teklif ediliyordu. Eğer müslüman olurlarsa dağıtılmıyor, serbest bırakılıyorlardı. Abdullah b. Cahş komutasında Nahle'ye yapılan seferde Osman b. Abdullah ve Hakem b. Keysan esir alınmış ve Medine'ye getirilmişlerdi. Onlara müslüman olmaları söylendi. Hakem b. Keysan müslüman olunca serbest bırakıldı. Bir daha Mekke'ye dönmeyip Bi'r-i Maûne'de şehit oluncaya kadar Hz.Peygamber'in yanından ayrılmadı⁵⁷. Aynı şekilde Karde seferinde esir edilen Kervan kılavuzu Furat b. Hayyân müslüman olması halinde serbest bırakılacağı söylenince müslüman oldu⁵⁸.

Hz.Peygamber döneminde savaş esirlerinin çoğu bu şekilde serbest bırakıldılar. Esir edilip müslümanlarla bir araya gelinceye kadar İslâm'ı tanıyıp, onun hakikatini anlamayan bu insanlar, kendilerine yapılan iyi muameleler ve müslümanların örnek yaşantılarını gördükten sonra müslüman olunca serbest bırakıldılar.

⁵⁶ İbn Sa'd, II, 22; Ebû Ubeyd, 145.

⁵⁷ Vakidî, *Megâzi*, I, 15-16; İbn Hişâm, II, 186; İbn Sa'd, VI, 137; Taberî, II, 125.

⁵⁸ Vakidî, *Megâzi*, II, 155-156.

3. Fidyeye Karşılığında Serbest Bırakma:

Hız.Peygamber dönemi savaş esirlerinden bir kısmı bu şekilde serbest bırakıldılar. Fidyeye olarak serbest bırakma, müslümanların maddî bakımdan henüz güçlü olmadıkları ilk dönemlerde görülen bir durumdur. Esirlerden alınan fidye miktarı, alınan esirin veya kabilesinin maddî durumuna göre değişiklik arz etmektedir. Fidyeye karşılığı serbest bırakılması kararlaştırılan fakat maddî durumu zayıf olanlar, karşılık olarak herhangi bir şey alınmadan serbest bırakılmışlardır.

Nahle'de esir edilen Osman b. Abdullah'ı kurtarmak için Mekke müşrikleri Medine'ye 1600 dirhem gönderdiler⁵⁹. Bedir savaşı esirlerinin müzakereler sonunda fidye karşılığında serbest bırakılmaları kararlaştırılmıştı. Esirlerden durumlarına göre bin ile dört bin dirhem arasında fidye alınarak serbest bırakıldılar⁶⁰. Aynı şekilde Benî Mustalık esirlerinin bir kısmı da bu şekilde serbest bırakıldı⁶¹.

4. Karşılıksız Serbest Bırakma:

Esirlerin çoğunun karşılıksız olarak serbest bırakıldıkları görülmektedir. İlk dönemlerde fidye ödeyecek parası olmayanlar bu şekilde serbest bırakılırken, fethedilen yeni yerler ve ganimetlerle zenginleşen müslümanlar, aldıkları binlerce esiri karşılıksız olarak serbest bıraktılar. Bu şekilde özgürlüğüne kavuşan insanların çoğu yapılan muameleden etkilenecek müslüman oldular.

Bedir esirlerinden maddî durumu iyi olmayanlar Rasûlullah tarafından karşılıksız olarak serbest bırakıldılar. Benî Cumâh'dan Ebû Azze, Muttâlib oğullarından

⁵⁹ Vakidî, *Megâzî*, I, 16-17; İbn Hişâm, II, 186; Taberî, II, 125; İbn Sa'd, IV, 337. 1 dirhem 3,25 gram gümüş.

⁶⁰ Vakidî, *Megâzî*, I, 129; İbn Hişâm, II, 122; Ebû Ubeyd, 145.

⁶¹ İbn Sa'd, II, 63.

Saîd b. Ubeyd, Benî Mahzûm'dan Sayfî b. Ebî Rifâe karşılıksız olarak serbest bırakılanlardandı⁶². Zeyd b. Harîse'nin Benî Sûleyym üzerine yaptığı seferde bir çok esir alınmıştı. Esirler arasında yolda yakalanıp müslümanlara yol gösteren Halîme'nin kocası da vardı. Medine'ye getirilen bu esirler serbest bırakıldılar⁶³. Umre seferinde, müslümanlar Hudeybiye'ye gelip karargâh kurmuşlardı. Müslümanların öncü kuvvetleri Peygamber'in çadırına ok ve taş atan yaklaşık elli kişiden oluşan askerî bir birliği esir alıp getirdiler. Hz.Peygamber bir müddet tuttuktan sonra hepsini serbest bıraktı⁶⁴. Aynı şekilde Hayber fethedilince, halkı bu toprakları ekip biçmek üzere serbest bırakılmış⁶⁵, Mekke'nin fethinde de bütün müşrikler affedilmişti⁶⁶.

5. Mübadele Usûlü ile Serbest Bırakma:

H.z.Peygamber döneminde esirlerin bir kısmı bu şekilde serbest bırakıldılar. Düşman eline düşmüş bir esiri kurtarmak için alınan esirler karşılık olarak verildi. Bedir esirleri arasında bulunan Ebû Süfyân'ın oğlu Amr, umre yapmak üzere hanımı ile birlikte Mekke'ye giden ve orada Ebû Süfyân tarafından hapsedilen Sa'd b. Numân b. Erkâl'ın serbest bırakılması karşılığında Mekke'ye gönderildi⁶⁷.

6. Mûkâtebe Yolu ile Serbest Bırakma:

Müslümanlar arasında dağıtılan esirlerden bir kısmı efendileriyle bir bedel karşılığında anlaşarak hürriyetlerine kavuştular. Bu uygulama H.z.Peygamber'in herhangi bir müdahalesi olmadan, tamamen esir sahibinin inisiyatifıyla oldu. Benî

⁶² Vakidî, *Megâzi*, I, 110, 138-139; İbn Hişâm, II, 227-288.

⁶³ İbn Sa'd, II, 86; İbn Esîr, II, 207.

⁶⁴ Vakidî, *Megâzi*, II, 602; İbn Hişâm, II, 246; Ahmed b. Hanbel, Ahmed Muhammed, *Mûsned*, (I-VI), İstanbul 1992, III, 124-125.

⁶⁵ Vakidî, *Megâzi*, II, 670-671; İbn Hişâm, III, 275; İbn Sa'd, II, 10; İbn Kesîr, III, 373.

⁶⁶ İbn Hişâm, IV, 45-54; İbn Sa'd, II, 134-145; İbn Kesîr, III, 470-476.

⁶⁷ İbn Hişâm, II, 221.

Mustalık gazvesinde yaklaşık 200 kişi esir edilmişti. Hz.Peygamber bunları müslümanlar arasında paylaştırdı. Esirlerden bazıları sahipleriyle bir bedel karşılığında hürriyetlerine kavuşmak üzere anlaştılar. Kabile Reisi Hâlis b. Ebî Dırâr'ın kızı Cüveyriye, Sâbit b. Kays b. Şemmâs ve amcasının oğlunun payına düşmüş ve dokuz ukiye* altın karşılığında serbest bırakılmak üzere anlaşmıştı. Hz.Peygamber'e gelerek borcunu ödeyebilmek için yardım istedi. Hz.Peygamber borcunu ödedikten sonra evlenme teklifinde bulundu. Cüveyriye bu teklifi memnuniyetle kabul etti⁶⁸.

7. Ailelerin İsteği Üzerine Serbest Bırakma:

Hz.Peygamber döneminde ele geçirilen savaş esirlerinden çoğu, ailelerinden gelen heyetlerin ricası üzerine serbest bırakıldılar.

Hicrî 8. yılda gerçekleştirilen es-Sîyy seferinde Benî Âmir kadınlarından bazıları esir edilmişti. Esirler Medine'ye getirildikten sonra Benî Âmir, bir heyet göndererek esirlerin serbest bırakılmalarını talep etti. Hz.Peygamber bütün esirleri serbest bıraktı. Şuca' b. Vehb'in payına düşen bir kızı Medine'de kalmak ya da kendileri ile dönmek hususunda serbest bıraktılar. Kız Medine'de kalmayı tercih etti⁶⁹. Uyeyne b. Hısn'ın Benî Temîm üzerine hicretin 9. yılında yaptığı seferde 11 erkek, 10 kadın ve 30 çocuk esir edilmişti. Benî Temîm Medine'ye bir heyet göndererek, bunların serbest bırakılmasını istedi. Heyet Medine'de bir müddet kalınca müslüman oldu. Bunun üzerine Hz.Peygamber esirleri kendilerine iade etti⁷⁰. Aynı şekilde Huneyn gazvesinde Havâzin ve Sâkif kabilelerinden altı bine yakın esir alınmıştı. Hz.Peygamber ganimet ve

* 1 Ukiye; Osmanlılar'da 1282 gram; Halep'te 320 gram; Mısır'da 37.44 gram; Kudüs'te 240 gram; Beyrut'ta 213.3 gramdır.

⁶⁸ İbn Hişâm, III, 230-231; İbn Sa'd, II, 64; Yakubî, II, 53; Taberî, II, 263.

⁶⁹ Vakidî, *Megâzî*, II, 754; İbn Kesîr, III, 453.

⁷⁰ Vakidî, *Megâzî*, III, 979; İbn Sa'd, I, 289; İbn Hişâm, IV, 103.

esirleri paylaştırmayıp Havâzin temsilcilerinin gelmesini bekledi. Onlar gelmeyince malları ve esirleri müslümanlara paylaştırdı. Bir kaç gün geçtikten sonra Havâzin temsilcileri gelip müslüman olduklarını söyleyerek, mallarını ve esirlerini istediler. Hz.Peygamber bunların müslümanlara dağıtılmış olduklarını, eğer isterlerse malları ya da adamlarından birini tercih edebileceklerini, bu konuda da müslümanlara tavsiyede bulunabileceğini belirtti. Onlar da esirleri tercih ettiler. Hz.Peygamber Abdulmuttâlib oğulları payına düşen esirleri serbest bıraktığını söyleyince, diğerleri de ellerindekileri serbest bıraktılar⁷¹.

FİDYE OLARAK VERME

Bazı esirler de düşmanın eline geçen müslümanların kurtuluş fidyesi olarak verilmiştir.

Hız.Ebû Bekir'in Necîd bölgesine yaptığı seferde Havâzin kabilesinden bazıları esir alınmıştı. Hız.Ebû Bekir yanında annesi de olan güzel bir kızı, kendisini yakalayan Seleme'ye verdi. Seleme kızı Medine'ye satmak istediye de, Hız.Peygamber'in isteği üzerine ona verdi. Hız.Peygamber de onu müşriklerin elinde bulunan müslümanların fidyesi olarak Mekke'ye gönderdi⁷².

SATMA

Esirlerden bir kısmı müslümanlar arasında paylaşılmadan Hız.Peygamber tarafından, bir kısmı da paylaşıldıktan sonra sahipleri tarafından satılmıştır. Çoğunlukla Hız.Peygamber'e ve kamuya ayrılan beşte birlik paydan satılmış, bu parayla

⁷¹ Vakîdî, *Megâzî*, III, 951-952; İbn Hişâm, IV, 105; Buhârî, Ebû Muhammed b. İsmâîl, *Sahih-i Buhârî*, (I-VII), İstanbul 1992; *Kitâbu'l-Vekâle*, 7, (III, 62); Ahmed b. Hanbel, III, 62.

⁷² İbn Sa'd, II, 118; Ahmed b. Hanbel, IV, 46.

silah ve zırh gibi savaş malzemeleri satın alınmıştır. Esirler satılırken aile fertlerinin birbirinden ayrılmaması hususuna dikkat edilmiştir⁷³. Benî Kureyzâ'nın erkekleri öldürüldükten sonra, kadın ve çocuklarının beşte biri ayrıldı ve kalanlar müslümanlara dağıtıldılar. Hz.Peygamber beşte birlik hissedenden bir kısmını Hz.Osman ve Abdurrahman b. Avf'a sattı. Bir kısmını da Sa'd b. Ubâde ile birlikte Şam'a gönderip sattırdı. Esirlerden bazılarını da Sa'd b. Zeyd'ül-Ensârî ile Necîd'e gönderip sattırdı ve bu paralarla at ve silah satın aldırdı⁷⁴. Zeyd b. Harîse'nin hicretin 6. yılında Medyen üzerine yaptığı seferde ele geçirilen esirler Medine'ye getirilip satıldılar. Çocukların annelerinden ayrıldığını gören Hz.Peygamber "onları birbirinden ayırmadan topluca satın" diye emir verdi⁷⁵.

KÖLE VE CARIYE EDİNME

Savaşlarda ele geçirilen esirler müslüman olmaları halinde derhal serbest bırakılıyorlar ve müslümanlar kendilerini kardeş kabul ediyorlardı. Müslüman olmadıkları durumlarda ya karşılıklı veya karşılıksız serbest bırakılıyor ya da beşte birlik kısım ayrıldıktan sonra savaşa katılan müslümanlar arasında paylaştırılıyorlardı. Paylaştırılan esirler köle ve cariye konumuna düşmüş oluyordu. Bu köle ve cariyeler isterlerse mükâtebe yoluyla veya fidye karşılığında serbest kalabiliyorlardı. Köle ve cariye edilen bu insanlar, ailenin birer ferdi kabul ediliyor, sahibi ne yiyor ise, o da aynı şeyi yiyordu. Savaşta kocası ve yakınları ölmüş bir kadın için cariye olarak bir evde kalmak her zaman memnuniyet verici bir durum olmuştur. Bu yüzden kabileler gelip esirlerini istediklerinde çoğunlukla çölün dar imkânlarına geri dönmek istemeyip,

⁷³ İbn Hişâm, IV, 213; İbn Sa'd, II, 109.

⁷⁴ Taberî, II, 252.

⁷⁵ İbn Hişâm, IV, 213; İbn Sa'd, II, 109.

Medine’de kalmayı tercih etmişlerdir. Sîyy seferinde Benî Âmir’in bazı kadınları esir alınmıştı. Şuca’ b. Vehb güzel bir kızı sefer komutanı olarak kendine ayırdı. Benî Âmir bir heyet gönderip kadın ve çocuklarını geri istediler. Hz.Peygamber esirleri onlara geri verdi. Şuca’ b. Vehb’in yanındaki kızı kendileriyle dönmek ya da Medine’de kalmak hususunda serbest bıraktılar. Kız kalmayı tercih etti⁷⁶. Müslümanların bu kadınlardan bir çok çocukları oldu. Çocuğu olan cariyeye ümmü veled olup, bir çok hakka sahip oluyordu.

⁷⁶ Vakidî, *Megâzî*, II, 574; İbn Kesîr, III, 453.

I. BÖLÜM
DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE
ESİRLERİN SİYASÎ ve HUKUKÎ DURUMLARI

Hz.Peygamber'in sağlığında Arap yarımadasının çoğu müslüman olmuş, kabileler heyetler göndererek Medine'ye bağlılıklarını ifade etmişlerdi. Hz.Peygamber hayatta olduğu sürece onun emir ve isteklerini yerine getirmişler, zekâtlarını göndermişlerdi. Ne var ki Hz.Peygamber vefat edince bazı kabileler irtidat ettiler. Kabilelerin Ebû Bekir'in halifeliğini kabul etmek istememeleri, genelde onların putperestliğe dönüşleri değil, fakat anlaşma yapmış taraflardan birinin ölümü ile daha önce yapılmış siyasî bir anlaşmanın yürürlükten kalkması idi¹. Rîdde, gerçekte putperest kabilelerin Medine nüfuzunun yayılmasından ve müslüman kabilelerin Medine hakimiyetine girme düşüncesine muhalefetlerinden² ve bazılarının Hz.Peygamber ile yaptıkları anlaşmalarda sembolize edilen Medine egemenliğini sona erdirmeye arzusundan, genel olarak kabile asabiyetinden doğmuştur. İrtidat edenler genellikle namazı kılacaklarını fakat zekâtı vermek istemediklerini bildirdiler³. Bunlardan bir kısmı da yalancı peygamberlerin etrafında toplanıp gerçek anlamda dinden dönmüşlerdi. Sebep ne olursa olsun, Hz.Ebû Bekir yönetime geçer geçmez bunlara savaş açtı⁴. Savaşlarda ün yapmış sahabîlerin komutanlığında üzerlerine ordular sevketti. Kısa bir süre içinde mürtedleri hakimiyet altına aldıktan sonra komutanlarına, Arap yarımadasına komşu toprakları hedef olarak

¹ Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 86.

² Vakidî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'r-Ridde ve Nebzetü'n-Minfutûhi'l-İrak*, Paris 1990, 96; Taberî, II, 477; İbn Kesîr, V, 15.

³ Belazurî, 131; İbnü'l-Esîr, II, 29.

⁴ İbnü'l-Esîr, II, 22.

gösterdi. Çok kısa bir zamanda Şam, Irak ve Mısır kapılarına kadar uzanan müslüman askerler, Hz.Ömer döneminde buraları fethederek Sasanî İmparatorluğuna son verdiler. Bu fetih hareketleri Hz.Osman döneminde de devam etti. Hz.Ali zamanında ise çeşitli bölgelerde çıkan ayaklanmaların bastırılması ve iç savaşlar ile meşgul olundu.

Bütün bu faaliyetler sırasında binlerce esir alındı. Bu esirlere Hz.Peygamber döneminde olduğu gibi çeşitli muameleler uygulandı. Bazen öldürüldü, basen serbest bırakıldı. Bir kısmı da köle edildi. Fakat hiç bir zaman Cahiliye döneminde olduğu gibi işkence edilmedi. Bütün bu muameleler müslüman olmadıkları takdirde uygulandı. Müslüman olan bir esir henüz hakkında bir hüküm verilmemişse derhal serbest bırakılmış, müslümanlar tarafından kardeş sayılıp İslâm toplumunun hakları ve sorumlulukları olan bir ferdi gibi kabul edilmiştir.

A. ESİRLERİN ÖLDÜRÜLMESİ

Dört Halife döneminde alınan esirlerin bazıları henüz ordu komutanı tarafından savaşa katılan müslümanlar arasında paylaştırılmadan önce öldürülmüştür. Bunların keyfi bir uygulama sonucu değil, yaptıkları aşırı davranışları, Rasûlullah'a, onun çağrısına, Halifelere ve müslümanlara karşı tutumlarından dolayı öldürüldükleri anlaşılmaktadır. Savaşa katılmaktan başka suçları olmayan, yakalandıktan sonra aşırı bir tutumu bulunmayan hiçbir esir öldürülmemiştir.

Halid b. Velid'in yalancı peygamber Tuleyha üzerine yaptığı seferde Tayy kabilesinden Hibâl b. Ebî Hibâl esir edilmiş ve Hz.Ebû Bekir'e gönderilmek istenmişti. Ancak o bunu reddederek öldürülmesini istedi⁵. Bunun üzerine müslümanlar onu öldürdüler⁶. Hibâl'in Halife'nin huzuruna çıkamayacak derecede suçlu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca komutanın emrine itaat etmeyerek Medine'ye gitmeyi reddedip, öldürülmesini istemişti.

Benî Temîm kabilesinden Mâlik b. Nûveyre, Hz.Peygamber tarafından reisi bulunduğu Benî Hanzâla kabilesinin zekâtını toplamak için görevlendirilmişti. Hz.Peygamber'in vefatını öğrenince topladığı zekât mallarını sahiplerine iade etti. Halid ve arkadaşları onu esir aldılar ve öldürme hususunda ihtilafa düştüler. Ebû Katâde başta olmak üzere bazı müslümanlar, Mâlik ve arkadaşlarının teslim olduklarında müslümanlarla namaz kıldıklarını delil göstererek öldürülmemeleri gerektiğini savunurken Halid ve diğer müslümanlar ezan okuyup namaz kılmadıklarını dolayısıyla erkeklerin öldürülmesi, çocuk ve kadınlarının esir edilmesi gerektiğini söylediler.

⁵ Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Tarihu'l-Hâmis*, I-II, Kahire 1302, I, 230.

⁶ Belazurî, 133; İbnü'l-Esîr, II, 25; Diyarbekrî, I, 230.

Neticede Mâlik b. Nûveyre dahil olmak üzere erkekleri öldürüldü⁷. Bu olaydan memnun olmayan müslümanlar Ebû Bekir'e gelerek Halid'i şikayet ettiler.

Ebû Katâde ve arkadaşlarının gördükleri duruma göre verdikleri karar kendileri açısından doğrudur. Fakat başkumandan tarafından onun bu doğruları kabul edilmemiştir. Halid'e göre Mâlik b. Nûveyre Hz.Peygamber'in âmili olmasına rağmen zekât mallarını geri vererek Medine'ye karşı isyan etmiştir. Yalnızca bu suç onun öldürülmesi için yeterlidir⁸. Kaldı ki onun başka suçları da vardır. O söylediği şiirlerde açıkça irtidat ettiğini itiraf etmektedir. Yalancı peygamber Secah'a tâbi olmuş, ona karşı çıkmamıştır. Ayrıca İbn İshâk'ın rivâyetine göre Hz.Peygamber'den “sizin sahibiniz”⁹ şeklinde bahsederek Halid'in önünde ona inanmadığını ve onunla alay ettiğini göstermiştir. Bütün bunlara göre Halid, onu suçlu bulmuş, Ebû Katâde ve arkadaşlarının onların namaz kıldıklarını söylemesine rağmen onun korkudan öyle davrandığına hükmetmiştir.

Halid b. Velîd'in şikayet edilmesinin ve Hz.Ömer tarafından eleştirilmesinin¹⁰ nedeninin daha ziyade Mâlik'in hanımı ile evlenmesi üzerine olduğu anlaşılmaktadır. Halid'in Medine'ye gelip olayın içeriğini anlatarak özür beyan etmesi üzerine Ebû Bekir'in durumu doğal karşılaması da bunu göstermektedir. Bununla beraber, Hz.Ömer'in, yaptıklarını devamlı gündeme getirerek Halid'i görevden azletmesini istemesi üzerine “te'vil etti, hata etti”¹¹ sözüyle Ebû Bekir'in, Mâlik'in öldürülüşünde bir yanlışlığın olduğunu gördüğü anlaşılmaktadır. Mâlik'in kardeşi Mütemmîm'in gelip

⁷ Yakubî, II, 118; Taberî, II, 504; İbnü'l-Esîr, II, 33; İbn Kesîr, V, 27. Ebu'l-Fidâ, Mâlik ile Halid arasındaki konuşmayı nakleder. Ona göre Halid, güzel karısını almak için Mâlik'i öldürmüş ve onunla evlenmiştir. Ebu'l-Fidâ, I, 158.

⁸ Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velîd*, İstanbul 1922, s. 271.

⁹ İbn Kesîr, V, 27; Ebu'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâil b. Ali, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, (I-II), Mısır 1325, I, 157-158.

¹⁰ Vakidî, s. 59.

¹¹ İbnü'l-Esîr, II, 33-34.

diyetini istemesi üzerine beytûlmâldan Mâlik'in diyetinin ödenmesi¹² de bu görüşü desteklemektedir.

Halid b. Velîd, Müseylîme üzerine yürürken öncü birlikleri Mûccae b. Mûrâre el-Hanefî ve kabilesinden yirmi üç kişiye rastlayıp onları esir aldılar¹³. Benî Hanife'nin önde gelen şahsiyetlerinden olan Mûccae ve adamları, Benî Âmir'den kan davası için birini aramak üzere yola çıkmışlardı. Müslümanların öncü birlikleri Müseylîme'nin kendilerine karşı gönderdiği bir birlik düşüncesiyle onları yakalayıp Halid'e getirdiler. Halid "Müseylîme hakkında ne düşünüyorsunuz" diye sorunca, onun nübüvvette Muhammed'e ortak olduğunu söylediler¹⁴. Mûccae ise kabilelerinden birini öldüren Nûmeyrli bir adamı aramak için yola çıktığını, Müseylîme'nin yanında hiç bulunmadığını ve dinini değiştirmedığını söyledi. Aynı şeyleri Sâriye b. Mesleme de ifade etti. Bunun üzerine Halid, Mûccae ve Sâriye dışındaki yirmi bir kişiyi öldürdü¹⁵. Halid onları dinden dönüp yalancı bir peygambere inandıkları, Medine yönetimine karşı Müseylîme'nin otoritesini kabul ettikleri için öldürmüştür. Daha önceden irtidat etse bile tekrar dine dönen kimseler öldürülmemiştir. Halid, Mûccae ve arkadaşı Sâriye'nin aslında müslüman olduklarını, fakat Müseylîme tarafından ailelerine ve çocuklarına bir zarar gelmemesi için ona inanıyormuş görünmek zorunda olduklarını düşünerek onları öldürmemiştir.

Hadrâmevt ve Kîndelîler irtidat edince Hz.Ebû Bekir, buralarda vali olan Ziyâd b. Lebîd ve Muhâcir b. Umeyye'ye İkrîme b. Ebî Cehl'i yardımcı olarak göndererek hep birlikte mürtedlere karşı savaşmalarını istedi. Eş'âs b. Kays komutasındaki mürtedler şiddetli çarpışmalardan sonra Nûceyr kalesine sığındılar. Müslümanların kuşatmasından

¹² İbnü'l-Esîr, II, 33; İbn Kesîr, V, 27.

¹³ Vakîdî, *Ridde*, 66; Yakubî, II, 16; Taberî, II, 509; İbn Kesîr, V, 29.

¹⁴ Vakîdî, *Ridde*, 66; İbn Kesîr, V, 29; Diyarbekrî, I, 234.

¹⁵ Vakîdî, *Ridde*, 66; Taberî, II, 509; İbnü'l-Esîr, II, 33; İbn Kesîr, V, 29.

kurtulamayacağını anlayan Eş'âs on kişinin ismini vererek eman verilmesi koşuluyla kaleyi teslim edeceğine söz verdi. Müslüman komutanlar durumu tartışıp teklifi kabul ettiler. Anlaşma gereği eman verilen kişiler aileleri ile birlikte dışarı çıktıktan sonra müslümanlar kaleye girdiler. Eli silah tutan erkekleri öldürüp kadın ve çocuklarını esir aldılar¹⁶. Vakidî'nin haberine göre Eş'âs'ın eman istediği haberi Hz.Ebû Bekir'e ulaşınca, Kîndeliler'den hiç kimsenin öldürülmemesini isteyen bir mektubu Ziyâd'a gönderdi. Fakat mektup ulaşmadan önce eli silah tutan kişiler öldürülmüştü¹⁷.

Nûceyr kalesinde teslim alınan kadın ve çocuklar öldürülmeyip esir edildiler. Bununla birlikte Belâzûrî, Hz.Peygamber'in vefatına sevinen kadınların ellerinin ve ayaklarının Hz.Ebû Bekir'in emriyle kesildiğini kaydetmektedir¹⁸. Taberî ise buna benzer bir rivâyeti Seyf b. Ömer'den nakleder. Ona göre Nûceyr kalesinde Hz.Peygamber'e çirkin sözler söyleyen iki şarkıcıdan birinin elleri kesilerek öldürülmüş, Hz.Ebû Bekir'in bunu haber aldığında "şayet ben olsaydım aynı şeyi yapardım" dediği belirtilmiştir¹⁹.

Nûceyr kalesinde öldürülen bu kişiler, zekât vermeyi reddetmişler, Halife'nin valisine karşı ayaklanıp elçisini öldürmüşler, bununla da kalmayıp müslümanlarla savaşım kan dökmüşlerdi. Halid b. Vefid, Rasûlullah'a dil uzatan bu kişileri şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır²⁰. Bunların bu şekilde cezalandırılmalarının bir sebebi de sarsılan otoritenin yeniden tesisi aşamasında diğer mürtedlere karşı bir ibret olması düşüncesidir. Gerçekten de mürtedlere karşı yapılan mücadelenin ilk zamanlarında komutanların daha sert ve müsamahasız oldukları görülmektedir. Zira Hz.Ebû Bekir, komutanlarından,

¹⁶ Vakidî, *Ridde*, 122; Taberî, II, 547; İbnü'l-Esîr, II, 49.

¹⁷ Vakidî, *Ridde*, 122.

¹⁸ Belâzûrî, 142.

¹⁹ Taberî, II, 550.

²⁰ Öldürülen bu insanların bazılarının dağlardan atılarak, bazılarının okla vurularak bir kısmının da kıyulara atılarak öldürüldüğü rivâyet edilir. Halid b. Vefid'in böyle bir uygulamayı diğer mürtedlere ibret olması için yaptığını söylediği belirtilir. (Taberî, II, 490-491; İbnü'l-Esîr, II, 27-29.)

müslümanların kanını döken, onlara eziyet eden ve dine dönmekte ısrar edenlerin şiddetle cezalandırılmasını istemişti.

Esirlerin bir kısmı da anlaşmalar gereği öldürülmüştür. Müslüman olma ya da cizye karşılığı teslim olmayı reddederek kalelerine sığınanlar, müslümanların şiddetli kuşatmaları neticesinde bazı şartlar ileri sürerek teslim olmak zorunda kalmışlardır. Anlaşma ile eman verilen savaşçıların dışındakiler öldürülmüş, kadın ve çocukları esir edilmişlerdir. Hz.Ömer döneminde Ebû Musa el-Eş'ârî Sus* şehri üzerine yürümüş, çok şiddetli çarpışmalardan sonra halk kalelerine çekilmişti. Ebû Musa onları yiyecekleri tükeninceye kadar muhasara etti. Eman verilmesi için yalvarmaya başladılar. Onların Merzuban'ı, kendilerinden seksen kişiye eman verilmesi koşuluyla şehrin kapılarını açıp teslim etmeyi teklif etti. Fakat eman verilmesini istediği kişilerin listesine kendi adını koymayı unuttu. Ebû Musa Merzûban dahil olmak üzere seksen kişi dışında bütün savaşçıların boynunu vurdu²¹.

Yapılan şiddetli çarpışmalardan sonra ele geçirilen esirlere müslüman olmaları teklif ediliyordu. Eğer bunu kabul etmezlerse cizye vermek zorunda oldukları söyleniyor, aksi takdirde öldürülecekleri belirtiliyordu. Müslüman olan ya da cizye vermeyi kabul eden, daha önce anlaşmaları bozma, müslümanlara karşı hiyanette bulunma gibi aşırı davranışlarda bulunmayan hiç bir kimse öldürülmedi. Ecnâdeyn** savaşında ele geçirilen yüz yirmi kişi başlarında patrikleri Kusta olmak üzere Halid b. Velîd'e getirildiler. Onlara müslüman olmalarını teklif ettiğinde alay ederek "ne yaparsan yap müslüman olmayacağız" dediler. Halid bunun üzerine hepsini öldürdü²². Aynı şekilde Ebû Musa

* Basra ile İran arasında bulunan Huzistan'da bir belde. (Hamevî, Yakub b. Abdillâh er-Rumî, *Mu'cemu'l-Buldân*, (I-V), Beyrut, t.y., III, 319)

²¹ Belâzurî, 533.

** Suriye'nin Filistin tarafında bir belde adıdır. Hamevî, I, 129.

²² A'sem, I, 119.; Ezdî, s. 92.

Tûster* üzerine yürümüş, çok şiddetli çarpışmalardan sonra altıyüz kişiyi esir etmişti. Bunların hepsinin boyunlarını vurdu²³.

Çeşitli yerlerde müslümanların aleyhine çalışarak halkı onların üzerine kışkırtıp öncülük yapanlar ölümle cezalandırılmışlardır. Bunları öldürmekle hem toplulukların bundan sonra böyle bir işe kalkışma ümitlerinin kırılması hem de başkalarının aynı işe kalkışmalarının önlenmesi düşünülmüştür.

Mûsenna b. Hârise, müslümanlara karşı topluluk oluşturan Câban ve Merdanşâh'ın üzerine yürüyünce, kuvvetleriyle birlikte ona karşı çıkıp savaşmışlar, Ulleys halkının da desteğini görmüşlerdi. Yapılan savaşta her ikisi de esir alındı. Mûsenna, halk ile zimmet akdi imzalandıktan sonra “emirimizi aldattınız, onu yalanladınız, onu rahatsız ettiniz” diyerek boyunlarını vurdu²⁴. Mûsenna'nın sözünden daha önce Halife ile aralarında bir anlaşmanın bulunduğu ve bu anlaşmaya karşı faaliyette bulundukları için öldürüldükleri de anlaşılabilir.

Her ne şekilde olursa olsun, sadece müslümanlara karşı savaştıkları için değil, yazılı anlaşmalara ihanet etmek gibi, başka suçlarından dolayı öldürüldükleri anlaşılmaktadır.

* Kûfe ile Basra arasında, Huzistan'ın en büyük şehridir. (Hamevî, II, 34).

²³ Belâzurî, 535-536.

²⁴ Taberî, III, 644.

Yakarak Öldürme

Esirlerin bazılarının yakılarak öldürüldüğü çeşitli kaynaklarımızda yer almaktadır. Bu uygulamanın, dağılan birliğin yeniden oluşturulması, kaybolan otoritenin tekrar tesis edilmesi aşamasında müslümanlara, Rasûlullah'a ve onun çağrısına karşı aşırı tutumları olanlara uygulandığı görülmektedir.

Sûleym oğullarından el-Fücâe İyâs b. Abdî Yâ'il, Hz.Ebû Bekir'e gelerek müslüman olduğunu bildirdi. Eğer kendisine silah ve adam verirse mürtetlere karşı savaşmak istediğini söyledi. Halife bu isteği kabul ederek ona silah ve adam verdi. Fücâe "el-Cevâ" denen yere gelince yol kesip önüne gelen müslümanları öldürmeye başladı. Müslüman kabilelere baskınlar düzenledi. Durumu öğrenen Hz.Ebû Bekir buna çok üzüldü. Tûrayfe b. Hâciz'i bir askerî birlikle onun üzerine gönderdi. Adamlarıyla çarpışıp Fücâe'yi esir alarak Ebû Bekir'e getirdi. Ebû Bekir, Fücâe'nin Medine dışına çıkarılıp yakılmasını emretti²⁵. Tûrayfe onu Medine dışına götürüp yaktı²⁶.

Vakidî bu haberi, biri İbn İshâk'tan olmak üzere iki ayrı senetle bize aktarmaktadır. Taberî de aynı şekilde biri İbn İshâk'tan diğeri eleştirilere maruz kalan Seyf b. Ömer'den nakletmektedir. Fakat Vakidî'nin İbn İshâk'tan rivâyeti ile Taberî'nin rivâyeti farklı senetlerden oluşmaktadır. Belâzurî ise aynı haberi herhangi bir sened vermeden doğrudan aktarır. Hz.Ebû Bekir ölmeden önce yaptığına pişman olduğu üç şeyi zikrederken Fücâe'yi ateşle yakarak öldürdüğünü de söyler²⁷.

Yakarak öldürme ile ilgili başka rivâyetler de vardır. Halid b. Velîd, Buzâhalıları yenilgiye uğrattınca dinden çıkmış olan Âmir oğulları tekrar dine döndüklerini bildirdiler.

²⁵ Vakidî, *Ridde*, 46; Belâzurî, 136; Yakubî, II, 113; Taberî, II, 492-493; İbnü'l-Esîr, II, 27-28; İbn Kesîr, V, 24.

²⁶ Vakidî, *Ridde*, 46; Taberî, II, 492-493.

²⁷ Ebû Ubeyd, 165; Yakubî, II, 163.

Âmir oğulları irtidat ettiklerinde etrafı yakıp yıkarak müslümanların organlarını kesip mûsle yaptılar. İslâm'a saldırıp çeşitli hakaretler ettiler. Halid, bu fiillere karışan suçluların teslim edilmesi şartıyla onlarla anlaşma yaptı. Bunun üzerine bu gibi davranışlarda bulunanlar getirildiler. Halid ceza olmak üzere organlarını kesti, yaktırdı ve bazılarını taşlattı. Bir kısmını da kuyulara attırdı²⁸. Halid b. Velîd durumu bir mektupla Ebû Bekir'e bildirdi. Benî Âmir'in İslâm'dan yüz çevirerek başkalarının İslâmiyete dönüp dönmeyeceklerini bekledikten sonra müslüman olduklarını, ister savaşarak ister savaşmadan İslâm'a dönen bu kimselerin boş tekliflerini müslümanlara tecavüzde bulunanları teslim etmedikçe kabul etmediğini, asîleri teslim aldıktan sonra da her çeşit işkence ile onları öldürdüğünü belirtti²⁹. Başta Hz.Ömer olmak üzere durumu hoş karşılamayanlar Halid'in görevden alınması hususunda Ebû Bekir'e baskı yaptılar. Fakat o, "Allah'ın kâfirlere karşı kınından çıkardığı kılıcı kınına sokmak istemem"³⁰ diye cevap verdi.

"Müslümanları öldürenleri ele geçirirsen, onları başkalarına ibret olacak şekilde öldürerek müslümanların öcünü al. Allah'ın emirlerine aykırı hareket edenlerin öldürülmelerinde bir fayda ve iyilik olacağına kanaat getirirsen öldür" diyerek Halid'i desteklediğini ve icraatlerini onayladığını gösterdi. Bu mektup üzerine Halid Buzâha'da bir ay daha kalarak asîleri araştırdı. Onlardan bazılarını yaktı, bazılarını da ayak ve kollarını bağlayarak taşlattı³¹.

Diyarbekrî bu haberleri Zûhrî'den rivâyet etmektedir. Esirlerin içinde Tûleyha'nın annesinin de bulunduğunu, kendisine müslüman olması teklif edilmesine rağmen bunu

²⁸ Taberî, II, 490; İbnü'l-Esîr, II, 27.

²⁹ Taberî, II, 490.

³⁰ Belâzurî, 136.

³¹ Taberî, II, 491.

reddettiğini, bunun üzerine de ateşe atıldığını zikretmektedir. Bu rivâyete göre yakılan esirler içinde Hz.Peygamber'e gelerek müslüman olan ve kavminin zekâtını toplamak için memur edilip daha sonra irtidat eden Hâmiye b. Sebî b. el-Haşhâş el-Esedî de vardı³². Diyarbekrî aynı haberi Vakidî'nin de rivâyet ettiğini söyler. O, ilim ehline bu insanların neden yakıldığını sorduğunu, onların Hz.Peygamber'e küfrettiklerini, irtidatlarında direndiklerini, Halid b. Velîd'in de Hz.Ebû Bekir'in kendisine verdiği genel talimat doğrultusunda yaktığı cevabını aldığını belirtir³³.

Kaynaklarımızda yer alan bu haberlere göre az da olsa bazı esirlerin yaptıkları çok aşırı davranışları sebebiyle yakılarak cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu uygulama otoritenin yeniden tesisi aşamasında, yani mürtedlerle mücadele döneminde oluşmuştur ki, bu dönemin sosyo-psikolojik bir özelliği olarak asilere karşı daha acımasız bir politika izlenmek durumunda olduğu görülür. Bu psikolojiyi Hz.Ebû Bekir'in genel talimatında da görmek mümkündür. Aynı ortamın yeniden oluştuğu Hz.Ali döneminde de bu uygulamanın gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Onun bazı kimseleri yakarak cezalandırdığı kaynaklarımızda mevcuttur³⁴. Fakat yakarak cezalandırma herkesin kabul ettiği bir durum olmamıştır. Nitekim Hz.Ömer ve diğer sahabe Halid'in bu icraatlarından hoşnut olmadıklarını her defasında dile getirmişler “sen insanları ateşle yakan birini gönderdin” diyerek Halife'yi eleştirmişlerdir. Hz.Ebû Bekir'in, her ne kadar onlarla aynı görüşte olduğunu belirtse de asileri bastırarak yönetimin tamamen ele alınıp birliğin sağlanmasına kadar Halid'in hızını kesecek herhangi bir müdahalede bulunmadığı da bir gerçektir. Aynı şekilde Hz.Ali'nin yaptıklarını haber alan İbn Abbas “ateşle yakmak

³² Diyarbekrî, I, 231.

³³ Diyarbekrî, I, 231.

³⁴ Buhârî, Cihad, 149.

dolayısıyla onun yaptıklarından sorumlu olmadıklarını belirttiler. Alkâme'ye yardım ettikleri tesbit edilemediğinden serbest bırakıldılar³⁸.

Halid b. Velid Müseylîme üzerine yürüdüğünde öncü birlikler Mûccae b. Mûrare el-Hanefî ve arkadaşlarını esir alarak getirdiler. Halid bunları sorguya çekti. Mûccae'nin adamları Müseylîme'nin nübüvveti Hz. Muhammed'e ortak olduğunu söylerken, o ve arkadaşı Sâriye b. Mesleme müslüman olduklarını, hiç bir zaman Müseylîme'ye inanmadıklarını ancak ailelerine bir zarar gelmesinden korktukları için onların yanında bulunduklarını ifade ettiler. Bunun üzerine Halid her ikisini de affetti³⁹. Mûccae'nin affedilmesinde kabilesinin ileri gelen ve sözü dinlenir bir kişi olması ve savaş hususunda tecrübeli olması da etkili olmuştur.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi suç işledikleri açıkça belli olmayan esirler karşılıksız olarak serbest bırakılmışlardır.

H.z.Ömer idareyi ele alınca ilk işi H.z.Ebû Bekir zamanında mürtedlerle yapılan savaşlarda ele geçirilerek köle edilen esirleri hürriyetlerine kavuşturmak oldu⁴⁰. H.z.Ömer böyle bir işi yaparken her ne kadar "Araplar köle olamaz" demişse de, asıl amacının Irak ve Suriye bölgelerindeki orduya takviye birlikler kazandırmak olduğu görülüyor. Çünkü açılan cephelerdeki savaşlar ancak bütün müslümanların seferber olmalarıyla kazanılabilirdi. Nitekim o, H.z.Ebû Bekir'in aksine tevbe eden mürtedlerin cihada katılmalarına izin vermiştir⁴¹.

³⁸ Taberî, II, 490; İbnü'l-Esir, II, 27; Diyarbekrî, I, 230.

³⁹ Vakîdî, *Ridde*, 66; Yakubî, II, 16; Taberî, II, 506.

⁴⁰ Yakubî, I, 117; Şiblî, *Mevlânâ, Bütün Yönleriyle H.z.Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, (I-II), İstanbul 1975, II, 235.

⁴¹ Krş. Temmâvî, S. Muhammed, *H.z.Ömer ve Modern Sistemler*, çev. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul 1993, s. 267.

Hız.Ömer dönemi esirlerinin çoğı bu şekilde serbest bırakılmıştır. Fethedilen toprakların ahalisi toprakları üzerinde bırakılmış, gazilerin isteklerine rağmen müslümanlar arasında paylaştırılmamıştır. Özellikle çiftçilerin, savaşa katılmamış olan vasıfsız kişilerin Hız.Ömer'in talimatlarıyla serbest bırakıldıkları görölmektedir⁴². Nitekim Hicretin 15. yılında (637) Batı Medâin*'in fethi sırasında Sa'd yaklaşık yüzbin çiftçiyi esir etmişti. Bütün müslümanlara üçer çiftçi düşüyordu. Sa'd bunlara yapılacak muamele hakkında Hız.Ömer'e danıştığında şöyle cevap vermiştir:

“Size karşı herhangi bir düşmana yardım etmeyip elinize geçirdiğiniz ve yanınıza getirmiş olduğunuz bütün çiftçilerin emanı onların düşmanınıza yardım etmemiş olmalarıdır. Kaçıp da yakaladığınız kimselere ise istediğiniz gibi davranabilirsiniz”.

Bunun üzerine Sa'd bu çiftçileri serbest bırakarak Dihkânlar'a haber gönderip, onları ya İslâm dinini kabul etmeye ya da kendilerine zımmîlik statüsü vermek karşılığında cizye ödemeye davet etti⁴³. Bunun üzerine çiftçiler zımmîliği kabul ettiler.

Fethedilen yerlerin insanları Kudus⁴⁴ ve Şam'da olduğu gibi serbest bırakılmışlar, kendilerine esir muamelesi gösterilmemiş, zımmî statüsüne sokulmuşlardır. Şam fethedilince Halid b. Velid'in “onları esir al, öldür” demesine rağmen yeni komutan olan Ebû Ubeyde onlara eman vermiştir⁴⁵. Aynı şekilde savaş yoluyla fethedilen Ürdün ve köylerinin halkı konusunda müslümanlar ihtilafa düşmüşlerdi. Bazıları dağıtılmasını isterken, bir kısmı yerlerinde bırakılıp cizye konmasını istiyordu. Ebû Ubeyde durumu Hız.Ömer'e bildirerek nasıl bir uygulama yapması gerektiği hususunda görüş istedi.

⁴² Ebû Ubeyd, 169; Şibli, 187.

* Medâin; Bağdat'a otuz kilometre uzaktadır. Burada birbirlerine yakın bir çok şehir kurulduğu için bu ad verilmiştir. (Hamevî, V, 88-89).

⁴³ İbnü'l-Esîr, II, 137-138.

⁴⁴ Ezdî, 159.

⁴⁵ Ezdî, 104-105.

Halife, onların toprakları üzerinde serbest bırakılmalarını zira müslümanlar arasında taksim edildikleri takdirde daha sonra gelecek müslümanlara bir şey kalmayacağını bildirdi. Ebû Ubeyde bu emri aynen uygulamaya koydu⁴⁶.

Hz.Ömer, Irak'ın fethinden sonra bazı kimselerin savaş yoluyla fethedilen Sevâd arazisinin ve halkının paylaşılmasını içeren isteklerini kabul etmeyerek konuyu Hz.Peygamber'in ashâbıyla tartıştı. Hz.Ali'nin "Irak ahâlisini kendi hallerinde serbest bırak ki onlar, müslümanlar için faydalı birer varlık olsunlar" tavsiyesine uyarak, toprakları taksim etmeyip yerli halkın elinde bıraktı⁴⁷.

Hz.Ömer'in bu topraklar üzerinde yaşayan insanlar hakkında verdiği kararları bütün durumlarda uyguladığı görülmektedir. Nitekim Menâzir*'ın kuşatılması sırasında ele geçirilen kadın ve çocukları, Menâzir'in Sevâd topraklarından olduğunu belirterek serbest bırakılmasını istemiştir⁴⁸.

Amr b. As'ın İskenderiye'yi fethi sırasında Rumlar'dan ve Kıptiler'den çok sayıda kişi esir alınmıştı. Esirlerin sayısı çok fazla olduğundan bunlara yapılması gereken muamele konusunda Halife'ye danıştı. Hz.Ömer, esirlerin müslüman olmak ya da eski dinlerinde kalmakta serbest olduklarını, müslüman olurlarsa diğer müslümanların sahip oldukları haklara sahip olacaklarını, aksi takdirde gayri müslimlerden alınan cizyeyi vermekle mükellef olacaklarını bildirdi. Halife'nin emri uyarınca sayıları binleri bulan bütün esirler toplandılar. Hristiyanların ileri gelenleri de çağrılmıştı. Müslümanlar ve Hristiyanlar karşılıklı saflar halinde oturdular. İki taraf arasında kalan açık yere esirler getirildi. Halife'nin emri okununca esaretleri sırasında İslâm'ı ve müslümanları tanıma

⁴⁶ Ezdi, 141-143.

⁴⁷ Ebû Yusuf, 35.

* Menâzir; Basra ile İran arasında bulunan Huzistan bölgesinde Ehvâz'a yakın bir kasabadır. (Hamevi, V, 231)

⁴⁸ Ebû Ubeyd, 172.

fırsatı bulan bir çok kişi müslümanlığı seçti. Diğerleri ise kendi dinlerinde kaldılar. Onlar da serbest bırakıldılar. İçlerinden birisi müslüman olunca, müslümanlar tekbirler getirip seviniyorlardı. Eğer Hristiyanlıkta kalacağını söyleyen birisi olursa müslümanlar üzüyorlardı⁴⁹. Müslüman olmayıp serbest bırakılan bu esirlerden hem cizye hem de haraç vermeleri istenmiştir⁵⁰. Hz.Ömer'in esirleri dağıtmaktansa, onların serbest bırakılıp müslümanlar için cizye ve harac vermelerinin ekonomik anlamda daha iyi olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Zira esirlerin dağıtılmayıp serbest bırakılmasını emrederken “onları dağıtma, serbest bırak, haracları cihad ederken müslümanlara kuvvet ve bir gelir olsun” diyerek köle edilen insanları doyurma, barındırma gibi masraf gerektiren bir durumda olmaktansa serbest bırakıp müslümanlar için devamlı bir gelir kaynağı olmalarını tercih ettiğı görölmektedir.

⁴⁹ Taberî, III, 196; Şiblî, 296.

⁵⁰ Makrizî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed, *Kitâbu'l-Hitât*, Mısır 1323, I, 268; Abdülhakem, 82; Dehlân, 57.

2. Anlaşma ile Serbest Bırakma:

Esirlerin bazılarının çeşitli anlaşmalarla serbest bırakıldıkları görülmektedir. Bu anlaşmaların bir kısmı Mısır köylerinde olduğu gibi daha önceden yapılmış, alınan esirler bu anlaşmaların gereğince serbest bırakılmışlardır. Nitekim Mısır sulh yoluyla fethedilmiş, cizye vermek üzere anlaşılmıştı. Daha sonra Belhîb, Nehîs ve Sultays köyleri ile Rumlara yardım ve yataklık yaptıkları⁵¹ gerekçesi ile savaşmış ve halkları esir alınarak Medine'ye gönderilmişti. Hz.Ömer onları da daha önce Kıptîlerle yapılan anlaşmalar gereği zimmet ehlinen sayıp geriye ülkelerine gönderdi⁵².

Müslümanlar, kim olursa olsun, eman veren ya da düşmanla anlaşma yapan kişinin kararına uymuşlar, ona göre davranmışlardır. Anlaşmayı yapan normal bir asker de olsa onun kararını ordu komutanı ya da bütün müslümanların görüşü olarak kabul etmişlerdir. Hatta bir kölenin verdiği eman bile geçerli sayılmıştır. Nisabur bölgesinde bulunan Cundisabur* kuşatılmış, kuşatma günlerce devam etmişti. Bir gün halk, kendi istekleri ile şehrin kapılarını açıp büyük bir serinkanlılıkla işlerine koyuldular. Müslümanlar bu duruma oldukça şaşırdılar. Bunun ne anlama geldiğini sorduklarında İranlılar, müslümanların kendileri ile sulh yaptığı yanıtını aldılar. Müslümanların şaşkınlıkları daha da arttı. Çünkü anlaşmanın kim tarafından yapıldığı belli değildi. Araştırma sonucunda bir kölenin şehir sakinleriyle gizli görüşmelerde bulunduğu ve onlarla anlaşma yaptığı anlaşıldı. Ebû Musa, böyle önemli bir konuda bir kölenin şahsî kanaatinin yeterli olmayacağını ileri sürdü. Şehir halkı ise bunun tersini iddia ederek bir köle ile hür doğmuş biri arasındaki farkın kendileri için önemli olmadığını söylediler.

⁵¹ Abdülhakem, 83. Abdülhakem "Nehîs" yerine "Mesîl" köyünü zikreder. Dehlân, 58.

⁵² Belâzurî, 303; Abdülhakem, 82-83; Dehlân, 58; Makrizî, I, 268.

* İran Kisralarından Sâbûr b. Erdeşir tarafından Rum esirleri ve askerler için kurulan Basra ile İran arasında bulunan bir şehirdir. (Bkz. Hamevî, II, 198)

Durum Hz.Ömer’e havale edildi. O da müslümanlardan olan bir kölenin yaptığıının bütün müslümanları bağladığını belirterek şehir halkının serbest olduğunu bildirdi⁵³.

Aynı şekilde Mûsenna b. Hârise Irak üzerine görevlendirilmiş ve Irak yakınlarındaki Kisra’nın komutanlarından Câban’ın bölgesine gelmişlerdi. Câban müslümanlarla çarpışırken Mutr b. Fiddâ tarafından esir edildi. Mutr onu öldürmek isteyince “beni öldürme, sana bir cariye bir de köle vereceğim” dedi. Bunun üzerine onu öldürmekten vazgeçti. Atına binip arkadaşlarının yanına getirdi. Rebîalılar onu tanıdılar. “Esirinin kim olduğunu bilmiyor musun? O, bu bölgenin sahibidir, onu öldürmekten seni alıkoyan nedir?” dediler. Mutr, “Cariye ve köle” dedi. “Eğer isteseydin biz sana yüz cariye, yüz köle verirdik” diyerek onu öldürmesini istedilerse de Mutr anlaşma yaptığı için kararından dönemeyeceğini bildirdi⁵⁴.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, bazı esirler anlaşmalar sonucunda serbest bırakılmıştır. Bu şekilde serbest bırakılan esirlerden, yapılan anlaşmalarda belirtilmediği sürece herhangi bir şey talep edilmemiştir. Bazen anlaşmalarda cizye, para veya mal vermek gibi yükümlülükler de getirilmiştir.

Azerbaycan’ın fethi için Utbe b. Farkâd ile Bûkeyr görevlendirilmişti. Bûkeyr savaş meydanında karşılaştığı İsfendiyar’ı yendi ve esir aldı. Öte yandan İsfendiyar’ın kardeşi Behrâm, Utbe’nin ilerleyişine mani olmak istediye de sonunda yenilerek kaçtı. Kardeşinin savaşı kaybettiğini öğrenince İsfendiyar Bûkeyr’e savaşın artık bittiğini ve cizyenin şartlarına razı olduğunu söyledi. Azerbaycan’ın bu iki kardeşin elinde olması ve

⁵³ Taberî, III, 188; İbnü’l-Esir, II, 167.

⁵⁴ Taberî, III, 60; A’sem, I, 133. Taberî Câban’ı esir alan kişinin Ekîd olduğunu ve elindeki mücevherleri vererek anlaşma yaptığını belirtir. Taberî, III, 60.

bunların halk üzerindeki etkileri de düşünülerek cizyeyi düzenli olarak ödemek koşuluyla İsfendiyar'ı serbest bıraktı⁵⁵.

Hız. Osman zamanında Azerbaycan halkı isyan etti. Osman, Velid b. Ukbe b. Ebî Muâyt'ı onların üzerine gönderdi. Velid Mogan, Taylesan gibi yerlere saldırıp ganimet ve esirler aldı. Daha sonra Azerbaycanlılar gelip sulh istediler. 800 bin dirhem karşılığında anlaşma sağlandı. Bu anlaşmaya göre esirler geri verilecek, fakat ganimet alınan mallar geri verilmeyecekti⁵⁶.

⁵⁵ Taberî, III, 308; Dehlân, 118.

⁵⁶ Taberî, III, 234; Şiblî, I, 273.

3. Müslüman Olduktan Sonra Serbest Bırakma:

Esirlerin çoğu esir düşüp müslümanlarla kaldıklarında, onların inanç ve yaşantılarından etkilenerek müslüman olmuşlardır. Esir alınan kişiler dağıtılmadan önce müslüman olmuşlarsa derhal serbest bırakılmışlar, müslümanlardan birer fert gibi muamele görmüşlerdir. Fakat ganimet alınan malı bazen kendilerine iade edilmiş⁵⁷ bazen de geri verilmemiştir. Bunu Hz.Ömer'in, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a yazdığı mektupta da görüyoruz. "... Her kim harp ve hezimetten sonra senin davetine icabet ederse (müslüman olursa), o artık müslümanlardan bir ferttir, ancak onun malı müslümanlarındır. Çünkü müslümanlar onun malını, o müslüman olmadan önce elde etmişlerdir. İşbu benim emrim ve sana yolladığım mektubumdur..."⁵⁸

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Abdullah b. Zübeyr'in de yardımıyla Bizans'ın Kuzey Afrika valisi iken merkezle bağlarını koparıp bağımsız hareket eden Gregorios'u savaş meydanında öldürdü. Bu savaşta ve diğer savaşlarda Gregorios'la anlaşmalı olan bir çok Berberî reisi esir edildi⁵⁹. Bunların içinde Hazr'ın dedesi ve Zanâta kabilesinin bazı kollarının başkanı Zemâr b. Saglâb de vardı⁶⁰. Bu esirler Hz.Osman'a gönderildiler, müslüman olunca da serbest bırakıldılar⁶¹.

Abdullah b. Âmir'in amcasının oğlu Abdullah b. Semûre Kabîl'i fethettiği zaman oranın emiri de esirler arasında idi. Abdurrahman'a getirildi. Öldürülmek üzere iken Kelime-i Şehâdet getirip müslüman olunca, serbest bırakıldı⁶².

⁵⁷ Ebû Ubeyd, 170.

⁵⁸ Ebû Ubeyd, 168.

⁵⁹ Nasîrî, Şeyh Ebû Abbas Ahmed b. Halid, *Kitâbu'l-Istığsa li Ahbârî Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, (I-VI), Dâru'l-Beydâ 1954, I, 65-66; Munîs, Hüseyin, *Fethu'l-Arab li'l-Magrib*, t.y., 282.

⁶⁰ Munîs, 282.

⁶¹ Nasîrî, 68; Munîs, 282.

⁶² A'sem, I, 340.

Bu rivâyetlerden de açıkça anlaşılacağı gibi, müslüman olan hiçbir esir öldürülmemiştir. Savaşa katılanlar müslümanlar arasında paylaştırılmadan önce İslâm'ı seçtikleri takdirde derhal serbest bırakılmışlardır. Artık onlar, hak ve sorumlulukları olan İslâm toplumunun birer ferdidirler.

4. Fidyeye Karşılığında Serbest Bırakma:

Hazret Peygamber döneminde olduğu gibi, bu dönemde de bazı esirler fidye karşılığında serbest bırakılmışlardır. Fidyeye bazen para ve mal gibi değerlerden alınırken bazen de menfaat temin edici durumlar şeklinde olmuştur. Alınan esirler fidye karşılığında serbest bırakılmışlar ve müslüman olmamışlarsa, onlara cizye konulmuştur.

Nitekim İyâd b. Ganm, Meysere b. Mesrûk el-Absî'yi Harran'da iken Habur'a göndermişti. Meysere bir çok kadın ve çocuğu esir olarak getirdi. İyâd esirleri üç bin dinar karşılığında serbest bıraktı ve cizye vermelerini söyledi⁶³.

Hazret Ömer, yüzbin esiri tamamen salıvermiş ve karşılığında Malatya'yı Bizanslılar'dan almıştı⁶⁴.

Hicretin 23. yılında Ebû Musa el-Eş'ârî'nin Sînd bölgesindeki faaliyetleri sırasında, Beyrûz denen yerde çok sayıda esir alınmıştı. Bu esirler zengin olduklarından Ebû Musa onları kendi kendilerine satılmalarını, yani fidye karşılığında serbest kalmalarını söyledi. Fidyelerini getirenler serbest bırakıldılar. Alınan paraların beşte biri çıkarıldıktan sonra müslümanlar arasında dağıtılmıştır⁶⁵.

⁶³ A'sem, I, 154.

⁶⁴ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 178. (Hamidullah bu bilgiyi Topkapı Sarayı'nda bulunan Ebû Abdullah Muhammed b. Seleme b. Ca'fer'e ait bir elyazmasından nakletmektedir.)

⁶⁵ Taberî, III, 258-259; A'sem, I, 285; Ebû Übeyd, 151-152.

X

Sicistan Hz.Ömer zamanında fethedilmişti. Fakat vefatından sonra Sicistan halkı yapmış oldukları barış anlaşmasını bozmuş ve isyan etmişlerdi. İbn Âmir Sicistan üzerine er-Rebî b. Ziyâd el-Hârisî'yi gönderdi. Ziyâd, Zâlik kalesine kadar geldi. Mihrican gününde buranın halkı üzerine saldırarak Dihkân'ını esir aldı. Dihkân kendi canına karşılık fidye olarak altınla bezeyip gümüşle kaplamış olduğu bir harbeyi verdi ve müslümanlarla Fars ülkeleri ile yapılan barış anlaşmasının aynısıyla bir anlaşma yaptı⁶⁶.

Bazı esirlerin casusluk karşılığında serbest bırakıldığı görülmektedir.

Busra*'nın fethi sırasında Rum komutan Romanos müslümanlara esir düşmüştü. Halid'in yanına getirildi. Rumlar tarafından azledilen Romanos, Halid'e casusluk yapmak koşuluyla canının bağışlanmasını istedi. Kaleye giden yolları ve kale planını gösterdi. Onun rehberliğinde Busra fethedildi. Halk cizye vermeye razı oldu⁶⁷.

Halid b. Velîd, Aynu't-Temr**'de iken, Nûseyr b. Deysem b. Sevr'i Benî Tağlib kabilesine ait bir suya gönderdi. Nûseyr geceleyin onlara baskın düzenledi ve esirler aldı. Esirlerden birisi, Rebîa kabilesinden bir kolun yerini göstermesi şartıyla kendisinin azad edilmesini istedi. Nûseyr bu teklifi kabul etti. Geceleyin onlara da baskın yapıp ganimet ve esirler aldı⁶⁸.

Tûleyha, Kadisîye savaşı öncesinde yapılan savaşların birinde Farslılar'dan birini esir alıp, Sa'd'ın yanına getirmişti. Tercüman aracılığı ile Farslıların durumu sorulunca önce kendisine eman verilmesini istedi. Sa'd ona eman verince bildiklerini bir bir anlattı. Daha sonra müslüman oldu ve Tûleyha'nın yanından ayrılmaz oldu⁶⁹.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, II, 206.

* Busra, Suriye'de Şam şehrine yakın bir kasabadır. (Bkz. Hamevî, I, 522)

⁶⁷ Damışman, Zuhurî, *Büyük İslâm Tarihi*, (I-IV), İstanbul 1968, III, 111-112.

** Aynu't-Temr, Kûfe'nin batısında Enbâr'a yakın bir yerdir. (Hamevî, IV, 199)

⁶⁸ Belâzuri, 348.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, II, 104.

C) KÖLE VE CARIYE EDİNME

Esirlere uygulanan muamelelerden birisi de köle ve cariye olarak müslümanlara dağıtılmasıdır. Savaşlarda ele geçirilen erkekler, ya karşılıksız veya fidye ile serbest bırakılmışlar ya da öldürülmüşlerdir. Eğer bu hükümler uygulanmamışsa, beşte birlik bölümü çıkarıldıktan sonra ganimetlerle birlikte savaşa katılan gazilere dağıtılmıştır. Fakat kadınlar ve çocuklar için aynı şeyler söz konusu olmamıştır. Onlar öldürülmemişler, ya serbest bırakılmışlar ya da köle ve cariye statüsüne sokularak müslümanlara dağıtılmışlardır.

Benî Hanife esirlerinden bir kadının cariye olarak Hz.Ali'nin payına düşmesi ve oğlu Muhammed b. Hanefiye'nin bu kadından olması⁷⁰ Benî Hanife kadınlarının ve Mehreliler'in Rîdde savaşlarından sonra ganimetlerle birlikte dağıtıldıklarını göstermektedir. Aynı şekilde Mehreliler'in ileri gelenlerinden Rabîa b. Bûceyr'in kızı savaş esirleri içinde Medine'ye getirilmişti. Hz.Ali'nin payına düştü⁷¹.

Kinde ve Hadrâmevt esirlerinin Hz.Ömer zamanında fidyelerinin ödenmesi suretiyle serbest bırakılması⁷², bu esirlerin bazılarının daha önce Hz.Ebû Bekir döneminde köle ve cariye olarak dağıtıldıklarını göstermektedir.

Halid b. Velîd Rîdde savaşlarından sonra Irak'a giderken, Aynu't-Temr'de çok sayıda esir almıştı⁷³. Bunların içinde rehin olarak bir manastırda tutulan 40 çocuk da bulunuyordu. Halid bu esirlerin beşte birini çıkarıp, Medine'ye gönderdi. Diğerlerini müslümanlar arasında paylaştırdı. Sakîf'in kölesi Ebû Ziyâd, Benî Zûrik'ten Mualla'nın

⁷⁰ İbn-Kesîr, V, 32; Diyarbekri, I, 245.

⁷¹ İbnü'l-Kesîr, II, 43.

⁷² Taberî, II, 548-549; İbnü'l-Esir, II, 50.

⁷³ Taberî, II, 577; Yakubî, II, 112; A'sem, 80; Ezdî, 70; Belâzurî, 491; Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, Gregory Ebu'l-Ferec, çev. Ö.R. Doğrul, (I-II), Ankara 1945, I, 176.

kölesi Ebû Ubeyd, Zühre'nin kölesi Ebû Abdullah, Muttâlib b. Abdî Menâf'ın kölesi Muhammed b. İshâk'ın dedesi Yesâr, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin kölesi Eflâh, Osman b. Afvân'ın kölesi Hümrân b. Ebân da o esirlerdendi⁷⁴.

Yine Halid b. Velîd'in Şam fethi öncesinde Serîyye'deki çarpışmada alınan esirler Nûman b. Avf b. Nûman eş-Şeybanî ile Ebû Bekir'e gönderdi. Ali b. Ebî Tâlib esirler içinde bulunan Habîb b. Bûceyr'in kızı Ümmü Habîb es-Sehbâ'yı satın aldı. Rukiyye ve Ömer bu kadından doğdular⁷⁵.

Aynı şekilde Uleys'de Halid bir çok esir almıştı. Karşı koyanlar hariç esirlere dokunulmamasını emretti. Esirlerden bir kısmını Hz.Ebû Bekir'e gönderdi. Bunlardan bir kadını cariye olarak onları getiren Benî İcl'den Cendele'ye verdi. Onun bu kadından bir oğlu oldu⁷⁶.

Celûla* savaşında Ka'ka'a b. Amr esirler almış ve onları komutan Haşim b. Utbe'ye göndermişti. O da, onları müslümanlar arasında paylaştırdı. Ummu Şa'bî onlardan olup, Benî Abbas'tan birine düşmüştü. Ondan bir çocuğu olmuş ve ölünceye kadar orada kalmıştır⁷⁷.

Nihâvend savaşında elde edilen esirler de dağıtılmıştır. Nitekim bu esirler arasında Hz.Ömer'i öldürecek olan Ebû Lu'lu' Fîruz da vardı⁷⁸.

Hicrî 26. yılda Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Ifrikîye'ye sefere çıkmış ve Bizans'ın Trablusgarb valisi Cîrcîr ile karşılaşmıştı. Uzun süren savaştan sonra Hz.Osman'ın

⁷⁴ Taberî, II, 608; Ezdî, 70.

⁷⁵ Belâzurî, 152; Taberî, II, 582.

⁷⁶ Taberî, II, 561-562.

* Bağdat'ın bir nahiyesi olan Celûla, Dicle nehrinin doğu tarafında aynı adı taşıyan ırmağın kenarında, Sevâd ile İran arasında ve Horasan yolu üzerinde kurulmuştur. Hânîkîn'den 40 km., Medâin'den de 180 km. uzaklıktadır. (Hamevî, II, 156)

⁷⁷ Taberî, III, 136; Dehlân, 63.

⁷⁸ Taberî, III, 221; İbnü'l-Esîr, 186.

Abdullah b. Zûbeyr komutasında gönderdiği yardımcı kuvvetlerin de etkisiyle Cîrcîr'i ağır bir yenilgiye uğrattı. Cîrcîr'in kızı da esir edildi. Bu kız İbn Ebî Serh'in söz verdiği gibi Abdullah b. Zûbeyr'e verildi⁷⁹.

Ali b. Ebî Tâlib, Cemel savaşını bitirince Hâseke b. Attâb el-Habâtî ile Imrân b. el-Fâsil el-Bûrucumî, anlaşmayı bozan Sicistan bölgesindeki Zâlık'a ulaştılar. Burada bir çok ganimet ve esirler ele geçirdiler. Şeybân'ın azadlısı el-Buhterî'nin dedesi el-A'sâm b. Mücâhid ve Fîruz Husayn b. Hûma da bu esirlerdendi⁸⁰.

⁷⁹ Abdulhâkem, 183-185; Dehlân, 122; Nasırî, I, 67.

⁸⁰ Belâzurî, 556-567.

D) SATMA

Hız.Peygamber döneminde olduğu gibi, Dört Halife döneminde de esirlerin bir kısmının satıldığı görülmektedir. Bunların bazen topluca bazen de teker teker satıldıkları anlaşılmaktadır.

Hız.Ebû Bekir, Ummân'da başına tac koyarak irtidat eden Lâkid b. Mâlik üzerine Hûzeyfe b. Mihsân'ı gönderdi. Lâkid öldürölüp, çocukları esir edilerek Hız.Ebû Bekir'e gönderildi. O da, onları 400 dirheme sattı⁸¹.

Dûmetü'l-Cendelliler'in komutanı Cûdî b. Rebîa da esirler arasında idi. Halid, Cûdî'nin kızını sattı⁸².

Ebû Ubeyd'in haberine göre Evzaî, Zûhriy'e, Hız.Ömer'in esirlere ne şekilde muamele ettiğini sorduğunu, onun da cevap olarak bazen öldürdüğünü ve bazen de sattığını söylemiştir⁸³.

Amr b. el-As'ın Mısır'ı fethettikten sonra halka yaptığı konuşmadan fatihlerin halka bakış tarzını, bu arada onlara uygulayacakları muameleler hakkında bir fikir sahibi olabilmekteyiz. Amr "Mısır kıptîlerinden hiç birinin benim üzerimde ne ahdi ne de anlaşması olmadığı halde, işte kendi makamıma oturmuş bulunuyorum. Dilersem öldürür, istersem satar, dilersem de taksim ederim" diyordu⁸⁴.

Senîyye'de alınan esirlerin beşte birini Halid, Hız.Ebû Bekir'e göndermişti. Ebû Bekir bunları dağıtmıştı. Hız.Ali bunlardan Habîb b. Bûceyr'in kızını satın aldı. Rukiye ve Ömer bu kadındandı⁸⁵.

⁸¹ Yakubî, II, 110.

⁸² Taberî, II, 579.

⁸³ Ebû Ubeyd, 168.

⁸⁴ Ebû Ubeyd, 168-169.

⁸⁵ Taberî, II, 582.

Esirler bazen başkalarına satılırken bazen de müslümanların kendilerine satılmıştır. Nitekim Mûsenna b. Hârise Hanâfis'te savaşmış, çoluk çocuklarını esir almıştı. Benûzurrûveyhala'ya geldiklerinde müslümanların arasında olan Rebîalılar feyden kendilerine düşen paralarla esirleri satın alıp azad ettiler. Çünkü Cahiliye'de Araplar birbirlerini esir alırken, Rebîalılar bunu hoş karşılamıyorlardı⁸⁶.

Aynı şekilde Amr b. As'ın Mısır'dan gönderdiği esirlerin bir kısmını Hz.Ömer ülkenin çeşitli yerlerine satmıştır. Sonra Mısırlılar geldiklerinde ellerinde kalanları onlara bağışlamıştır⁸⁷.

Taberî'nin Ebû Mîhnef yoluyla bildirdiğine göre Ma'kıl b. Kays İran'daki faaliyetleri sırasında Nâciye oğullarından bir çok esir aldı. Müslüman olanları serbest bıraktı, çoluk çocuklarını geri verdi. Mürted olanları İslâm'a davet etti. Müslüman olanları da serbest bıraktı. Hıristiyanları ise esir aldı. Bu esirlerle birlikte Hz.Ali'nin Erdîşirhora âmili Maskala b. Hûbeyre eş-Şeybanî'ye uğradığında esirler Maskala'nın kendilerini satın alıp serbest bırakmalarını istediler. Maskala, Zühl b. Hâris ez-Zûheli'yi Ma'kıl'a gönderip Nâciye oğullarını kendisine satmasını istedi. Ma'kıl bir milyona satabileceğini söyledi. Maskala paranın yarısını hemen geri kalanını da daha sonra Halife'ye göndereceğini söyledi. Esirleri alıp serbest bıraktı. Ma'kıl durumu Hz.Ali'ye anlatınca, Hz.Ali durumu onayladı. Fakat Maskala paranın ikinci taksidini ödemeyip Muâviye'ye kaçmıştır⁸⁸.

⁸⁶ Taberî, II, 657.

⁸⁷ Taberî, II, 82.

⁸⁸ Taberî, IV, 99-100.

II. BÖLÜM

ESİRLERİN SOSYAL KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMLARI

A- ESİRLERİN SOSYAL DURUMLARI

1. Savaş Yoluyla Elde Edilen Yerlerin Halkının Durumu

Ridde savaşlarından sonra başlayan fetih hareketleri sonucunda Şam, Irak, Fars, Mısır ve İfrikiyye birer birer İslâm topraklarına katıldı. Fethedilen araziler binlerce kilometrekareyi tutuyor, bunların nüfusları ise milyonları buluyordu. Buralarda, sadece savaşa katılıp müslümanlarla çarpışanlar esir alınıp köle statüsüne sokuldular. Diğer insanlar toprakları üzerinde bırakıldılar.

Gerçekten büyük başarı kazanan İslâm orduları komutanlarından her biri, askerlerinin tamamının veya hiç değilse bir kısmının, savaşta kazandıkları toprakların kendilerine İslâm'ın önceki “ganimet” uygulamasına göre, dağıtılmasını istemeleriyle¹ karşı karşıya kalmışlardır. Her komutan bu konuda, tek başına karar vermenin zorluğunu kavradığı için, meseleyi Halife Ömer'e havale etmeyi uygun bulmuştur².

Böylece Medine'de, savaşla elde edilen topraklar ve üzerinde yaşayan insanların, ganimet hükmüne tâbi tutularak –yani beşe bölündükten sonra bir hissesinin Beytü'l-Mâl'e, geriye kalan dördünün de savaşanlar arasında- taksim edilmesini isteyenlerin görüşü ile bunun karşısında yer alan ve bu toprakların yerli halkın elinde bırakılmasını isteyen³ ikinci bir görüş, büyük bir ihtilaf konusu olmuştur⁴.

¹ Toprakların dağıtılmasını isteyenlerin başında Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avram ve Bilal b. Ebî Rebah vardı. (Ebû Yusuf, 132, Belazurî, 300; Hamidullah, *Vesâik*, 388-389).

² Fayda, Mustafa, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 7.

³ Başta Hz. Ömer olmak üzere Hz. Ali, Osman ve Talha toprakların dağılmasına karşı çıkmışlardır. (Ebû Yusuf, 132).

⁴ Fayda, *Gayr-i Müslimler*, 7.

Yapılan tartışmalardan sonra Hz.Ömer'in görüşü olarak beliren "toprakların yerli halkın elinde bırakılması" şeklinde bir karara varılmıştır. Asıl olarak Irak bölgesinden alınmış olan esirler ile üzerinde yaşadıkları toprakların –taşınabilir malların aksine- savaşanlar arasında dağıtılmaması şeklindeki Halife'nin bu kararının Suriye ve Mısır bölgeleri içinde aynı şekilde uygulanması istenmiştir⁵.

Hz.Ömer'in Irak bölgesi komutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs'a yazdığı mektupta bu bölgede alınan esirlere nasıl muamele yapacağı açıkça belirtilmiştir. Fatihler ele geçen toprakların ve üzerindeki insanların aralarında paylaştırılmasını istiyorlardı. Sa'd, Halife'ye mektup yazıp bu muazzam toprakların ve esirlerin ne yapılacağını sordu. Ömer'in "Siz toprakları işlemek kudretinde değilsiniz, ele geçirdiğiniz esirleri serbest bırakınız" şeklinde emir vermesi üzerine, savaşanlar esirleri serbest bıraktılar ve toprakları mülk edinmediler⁶. Menâzir, Tûster ve Ubülle*'nin fethinden sonra da aynı gerekçelerle toprakların ve üzerindeki insanların dağıtılmadıklarını görüyoruz⁷.

Ebû Ubeyde'ye yazdığı mektupta da "toprağın imârını onlar yapsın; çünkü onlar bunu daha iyi bilirler ve ziraat işlerine daha yatkındırlar"⁸ diyerek benzer sebeplerle esirlerin dağıtılmayıp toprakları üzerinde bırakılmasını istemiştir. Hz.Ömer mektubuna "Eğer biz o memleketleri halkıyla beraber alıp müslümanlara taksim edecek olursak, bizden sonra gelecek olan müslüman nesillere birşey kalmaz. Allah'a yemin ederim ki, eğer bu araziler, sahipleriyle birlikte müslümanlara taksim edilirse, geriden gelecek müslümanlar ve zımmîler, konuşacak bir insan bile bulamadıkları gibi, kendilerinin emeği

⁵ Fayda, *Gayr-i Müslimler*, s. 8.

⁶ Belâzurî, 531-532.

* Ubülle; Basra yakınlarında Dicle nehri kenarında bir şehirdir. (Hamevî, I, 99)

⁷ Ebû Ubeyd, 171.

⁸ Ezdî, 140-143.

olan iş ve kazançlardan da faydalanamazlar. Arazileriyle birlikte taksim edilen bu insanlara gelince... Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devam ederler. İslâm dini hâkim olduğu müddetçe müslümanların kölesi olurlar. Ben buna asla razı değilim.”⁹ diyerek bazı endişelerini dile getirip fethedilen yerlerdeki insanların müslümanlar arasında dağıtılmasının sakıncalarını açıkça belirtmiştir.

Bir başka rivâyet Sevâd’la ilgilidir. Buna göre Hz.Ömer, bu toprakları müslümanlar arasında bölmek istemiş, bunun için sayım yapılmasını emretmişti. Arazi savaşılanlara dağıtıldığında toprakları ile birlikte her müslümana üçer çiftçi düştüğü haber verildi. Bunun üzerine Halife, Hz.Peygamber’in ashâbıyla konuyu tartışıp istişare ettikten sonra, Hz.Ali’nin “Irak ahâlisini kendi hallerinde serbest bırak ki onlar, müslümanlar için istifadeli birer varlık olsunlar.”¹⁰ önerisine uyarak toprakları ve üzerindeki insanları taksim etmemiştir.

Bu konuda Mısır ile ilgili başka bir rivâyete değinmek istiyoruz. Zübeyr b. el-Avvam, Mısır komutanı Amr b. el-As’dan “Hz.Peygamber’in, Hayber’i taksim ettiği gibi Mısır’ı bölüştür” şeklinde bir istekte bulunması üzerine Amr, Halife’ye sormadan böyle bir taksim yapamayacağını belirtmiştir. Hz.Ömer kendisine verdiği cevapta, “Gebe kadının karnındaki yavrusu büyüyerek, yani nesiller türeyip sayıları çoğalarak savaşılanlara katılınca kadar sen, Mısır’ı yerli halkın elinde bırak.” demiştir¹¹.

Hz.Ömer’in fethedilen toprakları ve üzerinde yaşayan gayr-i müslimleri ganimet anlayışı dışında değerlendirip, toprakları yerli halkın elinde bırakması, bir yönüyle iktisadî,

⁹ Ezdî, 140-143; Hamidullah, *Vesâik*, 376-7.

¹⁰ Ebû Yusuf, 134; Hamidullah, *Vesâik*, 376-7.

¹¹ Belazurî, 300; Hamidullah, *Vesâik*, 388-389.

sosyal ve askerî, diğer yönüyle de hukukî ve dinî unsurları bünyesinde toplayan çok yönlü bir karardır. Harac vergisi ve tarımın aksamadan devam etmesi ekonomik; toprağın tek elde toplanması ve sular konusunda çıkabilecek ihtilaflar sosyal; hudut ve kalelerin korunması, cihad için nesillerin çoğalması gerektiği hususu askerî; ganimet ve toprak statüsü ile ilgili meseleler hukukî, gelecek nesillerin düşünülmesi ve gayr-i müslimlerin İslâmlaştırılmasını hedef alması dinî yönü oluşturmaktadır¹².

Fethedilen yerlerin halklarıyla yapılan anlaşmalarda Hristiyanların kiliselerine dokunulmayacağı belirtilirdi¹³. Mecusî ve Yahudilere verilen emannâmelerde de mabedler garanti altına alınmıştı¹⁴. Hz.Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde yapılan anlaşmalara ve uygulamalara bakıldığında müslümanların patrik seçimleri ve din görevlileri atamalarına müdahale etmediklerini ve edilemeyeceğine dair garantiler verildiğini, verdikleri bu garantilere de uyduklarını söyleyebiliriz¹⁵. Kaynaklarımızdan özel günlerinde dinî kıyafetlerini ve haç gibi sembollerini¹⁶ kullanabildiklerini anlıyoruz. Fakat bütün bunların yanında yine de, müslümanlarla gayr-i müslimler arasındaki ilişkinin belirli bir çerçevesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunu da Hz.Ömer'in fetih bölgelerindeki hristiyan kentlerinde iskân edilen müslümanlara söylediği anlaşılan "... domuz çiftlikleri size komşu olmasın, aranızda da salibi göstermesinler..."¹⁷ şeklindeki sözünden anlamak mümkündür.

İlk dönem cizye anlaşmalarında müslümanlar tarafından yan hizmetler de isteniyordu¹⁸. Bunların özünde, bölge insanların ihtiyaçlarını karşılama yanında,

¹² Fayda, *Gayr-i Müslimler*, 16.

¹³ Ebû Yusuf, 312; Belazurî, 177.

¹⁴ Belazurî, 273-284.

¹⁵ Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 71.

¹⁶ Ebû Yusuf, 312.

¹⁷ Abdurrezzâk, Ebû Bekir b. Hemâm (211/826), *el-Musannaf*, I-XI, Beyrut 1970, s. 10003; Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/859), *el-Beyân ve't-Tebayîn*, I-IV, Beyrut 1968, III, 159-160.

¹⁸ Ebû Yusuf, 312.

özellikle müslüman yolcuların bir geceden başlamak üzere bir aya varan uzun süreli misafir edilmeleri şartı¹⁹ göz önüne getirilirse, zarurî ikâmet mecburiyetinin karşılanmasının yanında, toplumların kaynaşmaları ve tebliğ ortamının gözetildiği de düşünülmüştür²⁰.

Ancak bu uygulamalarda aksayan bazı noktalarda bulunuyordu. Suriye halkı Hz.Ömer'e gelerek, müslümanlar kendilerine uğrayıp misafir olarak kaldıklarında bir hayli masraflı olduklarını, tavuk ve kebab türü şeyler istediklerini söyleyerek şikayetçi oldular. Hz.Ömer, ziyafet adı altında konan bu isteklerin amacını anlayamamış olan müslümanlardan dolayı üzülmüş olmalıdır²¹. Neticede Suriye halkına “yediginizden yedinir ve fazla zahmete girmeyin” diye tavsiyede bulunmuştur²².

Bu rivâyetlerden de açıkça anlaşıldığı gibi savaş yoluyla fethedilen yerlerdeki insanlar toprakları üzerinde bırakılmışlardır. Fakat bunlara hem cizye hem de harac konmuştur. Sulh yoluyla fethedilen yerlerde ise sadece cizye alınmıştır²³. Nitekim Mısır'ın bazı yerleri sulh yoluyla fethedildiği için oralardan sadece cizye alınırken, İskenderiyye savaş yoluyla fethedildiğinden halkından cizye ile birlikte harac da talep edilmiştir²⁴.

Cizye ve harac, kendi hayatını kazanmaya gücü yeten kimselerden alınırdı; kadınlar, çocuklar ve yaşlılardan alınmazdı. Alınan miktar, insanların ekonomik durumlarına göre değişiklik gösteriyordu²⁵. Hatta Kuzey Afrika'da Berberîler, Doğu'da

¹⁹ Hamidullah, *Vesâik*, 387-443.

²⁰ Öztürk, 356.

²¹ Öztürk, 356.

²² Abdurrczzâk, 19266.

²³ Ebû Ubeyd, 174; Ezdî, 159; Belazurî, 627.

²⁴ Ebû Ubeyd, 174; Belâzurî, 627.

²⁵ Emîn, 149.

Türkistan'da olduğu gibi cizye ya da harac için para veya mal veremeyecek olanlar her yıl belirli sayıda esir veriyorlardı²⁶.

Fethedilen topraklarda yaşayan insanlar, kendi kanun ve kurallarına göre yaşayamazlardı²⁷. Onlar fatihlerin kurallarına göre yaşamak durumundaydılar. Fakat buna rağmen onların ibadetlerine, ibadet yerlerine ve dinî inançlarına dokunulmuyordu²⁸. Bununla birlikte bazı yerlerde bu insanlar, İslâm ordusunun birtakım ihtiyaçlarını sağlamakla sorumlu tutuluyorlardı²⁹.

Eğer bu kişilerden birisi İslâm'ı seçerse, müslümanlardan bir fert gibi kabul ediliyor, cizye ve harac üzerinden kaldırılıyordu³⁰.

Bütün bunlara rağmen Araplar müslüman olsun olmasın fethettikleri yerlerdeki insanlara karşı bazen tahakküm edici ve yukarıdan bakan tavırlar içerisinde olmuşlardır. Amr b. As'ın Mısır'da minbere çıkıp "Mısır kıptilerinden hiç birisinin benim üzerimde ne ahdi ve ne de anlaşması olmadığı halde, işte kendi mevkime oturmuş bulunuyorum. Dilersem öldürürüm; istersem satarım; dilersem de taksim ederim."³¹ demesi, bu görüşümüzü desteklemektedir.

²⁶ Abdulhâkem, 188, İbnü'l-Esîr, II, 177.

²⁷ Ebû Ubeyd, 129.

²⁸ Belazurî, 273-284; Hitti, K. Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (I-IV), İstanbul 1980, II, 259.

²⁹ Hitti, II, 262.

³⁰ Ebû Ubeyd, 169.

³¹ Ebû Ubeyd, 168.

2. Sulh Yoluyla Elde Edilen Yerlerin Halkının Durumu

Irak, Suriye, Fars ve Mısır bölgelerinde İslâm topraklarına katılan yerlerin büyük çoğunluğu sulh yoluyla fethedilmiştir. Halifeler komutanlarına yazdıkları mektuplarda; üzerlerine yürüdükleri halkı önce İslâm'a davet etmelerini, kabul etmedikleri takdirde cizye vererek müslümanların himâyelerine girmelerini, bunu da kabul etmezlerse kendileri ile savaşılacağını bildirmelerini istemişlerdir³². Bu emirler müslüman komutanların genel prensibi olmuş ve bu çerçevede bir çok şehir savaş yapılmadan ele geçirilmiştir.

Sulh yoluyla fethedilen bölgelerin halklarından cizye alınmıştır³³. Cizyeyi, müslümanların kendilerini korumaları karşılığında verdikleri kaynaklarımızda açıkça belirtilmiştir³⁴. Nitekim Hz.Ömer zamanında İslâm ordularını geri püskürtmek için İmparator İrakliyus büyük bir ordu hazırladığında, Başkomutan Ebû Ubeyde, Suriye'deki fethedilmiş olan yerlerin valilerine birer mektup göndererek halktan alınan cizyenin geri verilmesini istemişti³⁵. Cizye bütün bölgelerden aynı miktarda alınmadığı gibi kişilerden de sadece geçimini sağlayabilen erkeklerden durumlarına göre 2 ya da 4 dinar olarak belirlenmiştir³⁶.

Sulh yapılan halklar, müslümanlarla yaptıkları anlaşmalarda adı geçen bütün haklardan azamî derecede yararlanmışlardır. Sulh yoluyla fethedilen Mısır halkıyla yapılan anlaşmada olduğu gibi onlara verilen haklarda herhangi bir kısıtlamaya gidilmemiştir.

³² Ebû-Yusuf, 110; Taberî, II, 482-484.

³³ Ezdî, 159; Ebû Ubeyd, 174; Belâzurî, 627.

³⁴ Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s. 74.

³⁵ Ebû-Yusuf, 313; Belâzurî, 173.

³⁶ Ebû-Yusuf, 137; Hitti, 262; Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1996, c. 8, s. 43.

Nitekim bu anlaşmada, evlerinden çıkarılmayacakları, çocuklarının, kadınlarının, hazinelerinin, topraklarının kendilerinden alınmayacağı ve sorumluluklarının artırılmayacağı vurgulanmıştır³⁷.

Bu anlaşma şartlarında da açıkça görüldüğü üzere belirli miktarda cizye karşılığında anlaşmalardaki bütün maddeler müslümanlara yükümlülük getirmektedir.

Ehl-i zimme olarak da adlandırılan bu insanlar, kendi dinlerini, örf ve âdetlerini yaşayıp kendi hukuklarını uygulama hakkına sahiplerdi. Halid b. Velîd, anlaşma yaptığı Hirelilere giydikleri elbiseler müslümanların elbiselerine benzememek şartıyla her türlü elbiseyi giyebilme hakkını tanımış, sadece harp kıyafetlerini bundan ayrı tutmuş, harp kıyafetlerini kesinlikle giyemeyeceklerini belirtmişti. İçlerinden birisi harp kıyafeti giyecek olursa sorgulanacağını, geçerli bir mazereti olmadığı takdirde de, cezalandırılacağını beyan etmişti³⁸.

Halid b. Velîd tarafından Hirelilere verilen emannâmede yer alan kılık kıyafetle ilgili serbestiyet döneme uygun düşüyorsa da, ilk fetihlere bağlı olarak yapılan anlaşma şartlarından oldukça farklı bir maddeyi içermesi ve özellikle harp üniformalarının henüz teşekkül etmediği bir dönemde harp kıyafetleriyle ilgili bir hususu ihtiva etmesi bilgilerin doğruluğu hususunda bizleri şüpheyne düşündürmektedir.

Hz. Ömer döneminde fethedilen bölgelerde yaşayanların büyük bir kısmı Ehl-i Kitap idi. Bu kişilerin bir kısmı Sâsânî, bir kısmı da Bizans kültürünün hegemonyası altında yaşıyordu. Bu bakımdan onların kendi geleneksel kıyafetleri kadar hakim

³⁷ Ebû Ubeyd, 175.

³⁸ Ebû Yusuf, 321.

devletlerin modasından ve yaşadıkları çevrenin kılık kıyafet anlayışından etkilenmiş oldukları da göz önünde bulundurulmalıdır³⁹.

Onlar, kendi iş ve mesleklerinde olduğu gibi toprakların işlenmesinde de tamamen serbest bırakılmışlardı⁴⁰. Ticaretle uğraşmışlar, ülkenin her yerinde özgürce seyahat edebilmişlerdi.

Bu topraklarda yaşayan yerli halk askerlikten muaf tutulmuştur⁴¹. Buna karşılık savaştan müslümanların silah, yiyecek ve giyecek gibi savaş malzemelerini tedarik etmekle yükümlü tutulmuşlardır.

Bu insanlar devlet dairelerinde, önemli konumları işgal etmişler, önemli görevlerde bulunmuşlardır. Nitekim Hz.Ömer binlerce gayr-i müslim'i, devlet gelirleri, maliye ve diğer devlet dairelerinde, güven ve sorumluluk isteyen çeşitli konumlarda yerlerinde bırakmıştır⁴². Hz.Ömer'in Suriye'deki bir Rum'u davet edip onu Medine'de malî işleri yönetmeye tayin ettiğini zikredilir. Zaten bu gibi dairelerin çoğunda dil Arapça değil, Rumca ve Farsça idi⁴³.

Zımmîler, kanunlar önünde müslümanlarla eşit konumda idiler. Hz.Ömer'in bir Yahudiden zorla alınan bir arsa üzerine yapılan camiye yıktırması ve arsayı sahibine iade etmesi⁴⁴ bu insanların korunduğunun, haklarının kendilerine teslim edildiğinin en güzel örneğidir. Yine o insanlar Başkent Medine'ye gelerek hiç bir engellemelerle karşılaşmadan doğrudan Halife ile görüşüp istek ve şikayetlerini bildirebiliyorlardı.

³⁹ Öztürk, 243.

⁴⁰ Hitti, II, 258.

⁴¹ Hitti, II, 259.

⁴² Hamidullah Muhammed, *İstâm'da Devlet İdaresi*, 268.

⁴³ Belâzûrî, 271.

⁴⁴ Hamidullah, 268.

Bununla birlikte zımmîlerin müslümanlar gibi giyinmeleri yasaklanmıştı. Onların gerek binek hayvanı, gerek elbise ve gerekse şekil ve görünüş bakımından müslümanlara benzememeleri istenmiştir⁴⁵.

Hız.Ömer'in dilenmekte olan bir ihtiyarın yanına yaklaşp da "sen Ehl-i Kitab'ın hangi kolundansın" diye sorması⁴⁶ ilk fetih anlaşmalarında zımmîlerin farklı elbiseler giymelerini içeren herhangi bir madde olmadığını gösterir. Zira Hız.Ömer o kişinin dış kıyafetinden yahudi mi yoksa hristiyan mı olduğunu anlamamış ve sorma ihtiyacı hissetmiştir. Burada aklımıza şu husus da geliyor. Hız.Ömer onun bir müslüman olmadığını da biliyordu. Yani o kişi kendi kıyafeti ile toplumda yerini almıştı. Hız.Ömer'in halife olduğu ilk günlerde toplumda kılık kıyafetle ilgili bir düzenlemeye gitme ihtiyacı olmamıştı. Fakat daha sonra toplumsal ihtiyaçlar çerçevesinde bazı düzenlemelere gidildiği anlaşılmaktadır.

Kûfe emiri Halid b. Artafa sosyal bir problemle karşılaşmış ve müslümanlarla gayr-i müslimleri ayırdetme imkânı bulamadıkları ve bir daha böyle sorunlarla yüzyüze gelmemek için bazı düzenlemelere gidilmiştir⁴⁷. Gerçekten de o dönemde böyle bir ayırt edici özellik olmadığı için çoğu zaman kişiler birbirlerini tanıyamıyorlardı⁴⁸. Oldukça ilginç bir örnek olarak el-Haris b. Abdullah b. Ebî Rebîa'nın annesi verilebilir. O, hristiyanlığını gizlemiş ölüm anında cenazeyi yıkamak için gelenler onun boynunda bir

⁴⁵ Ebû Yusuf, 293.

⁴⁶ Ebû Yusuf, 291-292.

⁴⁷ İbn Kayyım, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr (751/1351), *Ahkâmu Ehli 'z-Zimme*, (I-II), Beyrut 1983, I, 236.

⁴⁸ Öztürk, 244.

haç bularak cenaze sahibine haber vermişlerdi. Haris “onu kendi din mensuplarına götürün, onlar daha lâyıktırlar”⁴⁹ derken hayatının belki de en büyük şokunu yaşamıştı⁵⁰.

Bütün bunlar bize, Hz.Ömer döneminde çeşitli ihtiyaçlardan dolayı bazı düzenlemelerin yapıldığını göstermektedir. Bu düzenlemelerin çoğunlukla, daha iyi tanınmaları ve karışıklığa yol açılmaması için, eskiden kullanmakta oldukları kıyafetlerinin devam ettirilmesinin istenmesi şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hz.Ömer “zûnnar ve kalensûve”⁵¹ kullanmalarını istemiştir⁵². Bunlar ise o dönemde Araplar tarafından çok yaygın olarak kullanılmayan kıyafet unsurlarıdır. Hatta Hz.Ömer valilerine zimmîler için “saçları önden traş edilsin ve kıyafet yönünden müslümanlardan ayırdedilebilmeleri için bellerine kalınca bir ip bağlasınlar” şeklinde mektuplar yazmıştı⁵³.

3. Köleleştirilen Esirlerin Durumu

Hakkında herhangi bir karar verilmeden önce müslüman olan bir esir hiçbir zaman öldürülmemiştir. O, müslümanlardan biri gibi kabul edilmiş, fakat malı ganimet olarak dağıtılmıştır. Ailesi ve çocukları kendisine geri verilmiştir⁵⁴.

Eğer esirler müslüman olmamış ve serbest de bırakılmamışlar ise köle edinilir, başka ganimet malları gibi beşte biri ayrıldıktan⁵⁵ sonra kalanı savaşa katılanlara, yayalarına bir, süvarilerine iki oranında dağıtıldı⁵⁶.

⁴⁹ İsfahânî, Ebû'l-Ferrec (356/967); el-Egânî, (I-XXXI), Kahire 1969, c. I, s. 75-76.

⁵⁰ Öztürk, 244.

⁵¹ Zûnnar: Bele bağlanan kalın ip.

Kalensûve: Bir başlık türü.

⁵² Ebû Yusuf, 293.

⁵³ Ebû Ubeyd, 75; Hamidullah, *Vesâik*, 549-551.

⁵⁴ Ebû Ubeyd, 170.

⁵⁵ Enfâl, 8/41.

⁵⁶ Ebû Yusuf, 100.

Paylaşılan bu insanlar artık köle olurlardı. Sahipleri onları satmak, yanında alıkoymak, birine hibe etmek ya da serbest bırakmak haklarına sahipti. Beşte bir olarak Medine'ye gönderilen esirlerin bir kısmı burada satılırlar, bazıları da öksüzlere, yoksullara, yolda kalmışlara ya da ihtiyacı olanlara dağıtılırlardı. Nitekim Hz.Ömer, Kayserîyye esirlerinden iki kişiyi, Ebû Umâme Esâd b. Zurâre'nin kızlarına hizmetçi olarak vermiştir⁵⁷.

Bu arada Hz.Ömer Araplar'dan olan ve köle edilen esirlerin fidyelerinin verilerek serbest bırakılmasını istemiştir⁵⁸. Daha önce Rîdde savaşları sırasında ele geçirilip köle edilen veya Cahiliye döneminden kalan esirlerin salıverilmesini istemesi Araplar arasında husûmet ortamının kaldırılarak onları yeni fetihlere, birlikte yeni ufuklara taşıma düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz.Ömer bu kararını, Bizanslılar'ın büyük bir kuvvetle İslâm topraklarına saldırıya geçme hazırlıklarını duyduktan sonra almış olması görüşümüzü desteklemektedir.

H.z.Ömer "Araplar'ın birbirlerinin mâliki olmaları çirkin bir şeydir."⁵⁹ diyerek, ister Cahiliye döneminde, isterse İslâm döneminde olsun efendisinden çocuğu olmuş cariyelerin dışındaki bütün esirlerin esaretten kurtarılması hususunda ileri gelenlerle istişare etti. Sonunda her bir esirin fidyesi altı ya da yedi deve olarak tesbit edildi. Ancak erkekleri öldürülmüş olduğundan Hanîfe, Kînde oğulları ve Deba halkına kolaylık gösterildi. Bunun üzerine başkasının elinde esiri bulunanlar her yerde bunları araştırmaya başladılar. Fidyelerini ödeyenler yakınlarını esirlikten kurtardılar. Hanîfe ve Kînde

⁵⁷ Belâzırî, 193.

⁵⁸ Taberî, II, 549.

⁵⁹ Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, (I-XII), c. X, s. 136.

oğullarının esirleri de araştırıldı. Bunların fidyelerini Hz.Ömer Beytü'l-Mâl'dan ödedi⁶⁰. Bazı kadınlar çocukları olduğu için Kureyşliler'in yanında kaldılar. Kays b. Ebû'l-Haysemî'nin kızı Büşrâ, Ömer adında oğlu olduğu için Sa'd b. Mâlik'in yanında kaldı. Aynı şekilde, kendisinden Ali adında oğlu olan Mirşâh'ın kızı Zür'a, Abdullah b. Abbâs'ın yanında kaldı⁶¹. Benî Hanîfe kadınlarından birisi de İsmail b. Talha b. Ubeydullah'ın yanındaydı. Öldükten sonra evlenmesini istemişti. Fakat ölünce kardeşi Musa ile evlendi⁶².

Hz.Ömer, hiçbir kölenin çocuğundan ayrılmayacağını; böylece oğulun bir efendinin, babanın da diğer bir efendinin elinde olamayacağı kâidesini koydu. Bundan sonra baba ile oğul, erkek çocuk ile kız kardeşi, ana ile kız ancak beraber satılabilecek ve aynı efendinin ev halkı arasında bulundurulacaktı⁶³. Hz.Ömer'in bu kararının aynen uygulandığı görülmektedir. Dolayısıyla köle edinilen esirlerin ailelerinin parçalanması önlenmiş, aynı evde yaşamalarına olanak sağlanmıştır.

Köle edinilen esirler çok zaman efendileriyle aynı seviyede tutulmuşlardır. Hz.Ömer, savaşa iştirak edip yararlılıklar gösteren kölelere maaş bağlamıştır⁶⁴. Hz.Aişe'den nakledilen bir habere göre, Hz.Ebû Bekir, halifeliğinin birinci yılında fey gelirlerinden hûrlere 10, kölelere 10 ve cariyelere de 10 vermiş; ikinci yılında ise her bir sınıfa 20'şer olarak dağıtmıştır⁶⁵. Buna benzer bir haber de Hz.Ömer'le ilgilidir. Hz.Ömer Mekke halkına onar onar dağıtıyordu. Adamın birisine de vermek isteğinde oradakiler

⁶⁰ Ebû Ubeyd, 166; Taberî, II, 548-549; İbnü'l-Esîr, II, 50.

⁶¹ Taberî, II, 549.

⁶² Taberî, II, 549.

⁶³ Şiblî, II, 240-241.

⁶⁴ Belazurî, *Ensâb*, X, 81.

⁶⁵ Belazurî, *Ensâb*, X, 81; İbn Sa'd, IV, 193.

onun köle olduğunu belirttiler. Hz.Ömer önce ona vermek istemeyip geri çevrilmesini söylediyse de daha sonra tekrar çağırtmıştır⁶⁶. Diğer soruşturmaların yanısıra Halifeler, bölge ve vilâyet amirlerinin kölelerine yaptıkları muameleyi araştırmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. Bir amirin hasta olan köleyi ziyaret etmediğini farkedecek olurlarsa, onu bu hata yüzünden memuriyetten uzaklaştırdıkları olurdu. Hz.Ömer, kendisi ile yemek yemeleri için köleleri akşam yemeğine davet eder ve orada hazır bulunanların işitebileceği bir şekilde “Allah’ın lâneti kölelerle birlikte yemek yemekten utananların üzerine olsun.” derdi⁶⁷. Hz.Ömer, hergün Medine’nin kenar mahallelerine gider, orada gücü yetmediği bir işte çalışan bir köle görse hemen onu o işten acıyarak alırdı⁶⁸.

Bir kölenin herhangi bir topluluğa verdiği himâye teahhüdü, bütün müslümanlarca verilmiş bir teahhüt olarak görülmüştür. Nitekim Cundişâbur’un kuşatılmasından sonra bir kölenin onlara emân verdiği anlaşılmıştı. Durum Hz.Ömer’e bildirildiğinde “Müslümanların bir kölesi, müslümanlardan biri gibidir. Onun verdiği emân, bütün müslümanların verdiği emândır ve yerine getirilmelidir.”⁶⁹ diyerek bir kölenin yaptığını hür müslümanların yaptığı ile aynı derecede görmüştür.

Kölelerden bazıları devlet işlerinde çalıştırılmıştır. Fethedilen topraklarda divân dilinin Farsça, Süryanîce ve Rumca⁷⁰ olması bu bölgelerde devlet işlerinde bu dilleri bilen kölelerin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim Hz.Ömer döneminde bazı esirler yazıcı olarak çalıştırılmıştır⁷¹. Hz.Osman Aynu’t-Temr esirlerinden olan, Mûseyyeb b.

⁶⁶ Belazurî, *Ensâb*, X, 352.

⁶⁷ Şiblî, II, 241.

⁶⁸ İmam Mâlik, *İsti'zan*, 41.

⁶⁹ Taberî, III, 188.

⁷⁰ Belâzurî, 271-271.

⁷¹ Belâzurî, 193.

Necebe'nin kölesi Hûmrân b. Ebân'ı sahibinden satın alarak yazı öğretmiş ve kâtibi yapmıştır⁷².

Köle edilen esirlerin kanun önünde de eşit olduklarını görüyoruz. Onlar davalarını en yüksek makamlara götürebilmişler ve kimden olursa olsun haklarını almışlardır. Nitekim Enes b. Mâlik'in kölesi Sîrin, efendisi ile mûkâtebe yoluyla serbest bırakılmasını istemişti. Enes'in bunu reddetmesi üzerine Sîrin, davayı Halife Ömer'e götürdü. Halife, Enes'i kamçılattı Kur'an'ın hükmünü⁷³ hatırlatınca, Sîrin'le anlaşmak zorunda kaldı⁷⁴.

Fetihler sırasında esir düşen Yahudi, Hristiyan, Mecûsî, Sabî, Samîrî gibi dinlere mensub köleler, inançlarını hiç bir baskı altında kalmaksızın yaşamışlardır. Hz.Ömer, kölesi Vussâk er-Rumî'ye müslüman olmasını istemiş, eğer müslüman olursa idarî işlerde kendisinden yararlanacağını söylemişti. O, bu teklifi reddedince, Hz.Ömer "Dinde baskı yoktur."⁷⁵ diyerek onun görüşüne saygı göstermiştir.

Köleye sahip olma yönünden hiç bir sınırlama yoktu. Herkes istediği kadar köleye sahip olabilirdi. Fetihler çoğaldıkça köleler de çoğaldı. Zübeyr b. Avvâm'ın bin erkek, bin kadın kölesi olduğu rivâyet edilir⁷⁶. Bu köleler, eşya gibi sahibinin mal ve mülkü sayılır, sahibi onları satar, başkalarına armağan edebilir ya da miras bırakabilirdi⁷⁷.

Köle edilen esirler, efendileri ile birlikte onların ticaretinde, ziraatlerinde ve diğer işlerinde çalışırlardı. Eve eşya almak, deve veya diğer hayvanları otlatmak, yay yontmak,

⁷² Belâzurî, 491.

⁷³ Nur, 24/33.

⁷⁴ Buhârî, *Mekâtib*, 1.

⁷⁵ Ebû Ubeyd, 54.

⁷⁶ İbn Kesîr, V, 348.

⁷⁷ İbn Kesîr, V, 348; Emin, 151.

ok atmak, savaş sırasında yerlere düşen okları toplamak, evin diğer işlerine bakmak, bu kölelerin yaptıkları işlerdendi⁷⁸.

Sanat ve zenaat sahibi olan kölelerin belirli bir gündelik karşılığında bu gibi işlerde çalıştıkları görülmektedir. Bazılarının da sahiplerine belirli bir miktar para vermesi karşılığında bu işleri kendi hesaplarına yaptıkları anlaşılmaktadır. Muğîre b. Şu'be'nin dülgerlik, nakkaşlık ve demircilik yapan kölesi Ebû Lu'lu Fîruz, sahibine belirli bir ücret vererek kendi mesleğini icra ediyordu⁷⁹.

4. Cariyeleştirilen Esirlerin Durumu

Savaşlarda ele geçirilen kadınlar serbest bırakılmayıp ganimetlerle birlikte dağıtıldıklarında köle veya cariye durumuna getirilirdi. Hiç bir kadın esir öldürülmezdi. Kadın esirlerin erkek esirlere oranla daha çok cariye statüsüne sokulduğu görülmektedir. Bunun sebebi, kocalarının savaş meydanında ölmüş olması, kendilerine bakacak destekten yoksun olmaları, kadın öldürme yasağı ve İslâmlaştırılmaları düşüncesi gibi durumlardır.

Erkek kölede olduğu gibi cariye almakta da herhangi bir sınırlama yoktu. Herkes istediği kadar almakta serbestti. Muğîre b. Şu'be'nin evinde 76 cariyesi vardı⁸⁰. Aynı şekilde Zübeyr b. Avvâm'ın bin kadın kölesi olduğu rivâyet edilmektedir⁸¹.

Cariyeler, bir nikâh akdi olmaksızın efendisinin emir ve hizmetine⁸² bağlıdır. Cariyenin çocuğu olursa “ümmü veled” olurdu. Sahibinin mülkünde olmakla birlikte satılamaz, hibe edilemezdi. Müslümanların bu cariyelerden bir çok çocukları oldu. Bu

⁷⁸ Zeydan, III, 79.

⁷⁹ Taberî, III, 221; İbnü'l-Esîr, 209.

⁸⁰ İbn Kûteybî, 100.

⁸¹ Emîn, 151.

⁸² Ebû Ubeyd, 173.

çocuklar ileride büyük insanlar olup önemli hizmetler yaptılar. Ali b. Ebî Talib'in Rukiye ve Ömer adındaki çocukları, Senîyye esirlerinden Rebîe b. Büceyr'in kızı ümmü Habîb adlı cariyedendi⁸³.

Anne olduktan sonra bir cariyenin köle olarak satılmasını Hz.Ömer yasaklamıştı. Bundan önce anne olan köle kızlar hiçbir engel olmaksızın alınıp satılabiliyordu. Hz.Ömer bu kararıyla köleliği azaltmayı⁸⁴ ve akrabalık bağlarını kopartmamayı hedeflemiş, bunda da başarılı olmuştu.

Kadın köleler yemek pişirme, temizlik yapma, hayvanları sağma gibi bütün ev işlerini yapmaktaydılar. Onlar, aileden bir fert gibi görülmüşler, güçlerinin üzerinde kendilerine yük verilmemiştir⁸⁵. Cariyelerin savaşılar götürüldüğü, orada geri hizmet kabilinden işlerinde kullanıldığı da görülmektedir. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Kadisiye savaşına eşi ile birlikte cariyesi Zebrâ'yı da götürmüştür⁸⁶.

İslâm'ın bu ilk döneminde, tarihin hiç bir zaman şahit olmadığı bir şekilde cariyelerin hakkının korunduğu ve gözetildiği görülmektedir. Cariyeler haklarını en yüksek makamlarda hiçbir engelle karşılaşmadan talep edebilmişlerdir. Haklı bulunduklarında gereken işlem derhal uygulamaya konmuştur. Nitekim Araplardan birisi bir cariyeyi baştan çıkarmak istemişti. Ancak cariyeye onun bu isteğine uymadı. Bunun üzerine adam zora başvurarak ona saldırdı. Genç cariyeye adama taşla vurarak öldürdü. Haber Hz.Ömer'e iletilildiğinde "Onu Allah öldürdü."⁸⁷ diyerek cariyenin nefs-i müdafâ hakkını kullandığını belirtti.

⁸³ Belâzurî, 152; Taberî, II, 582.

⁸⁴ Şiblî, II, 237; Temmavî, 188.

⁸⁵ İmam Mâlik, *İsti'zan*, 41.

⁸⁶ A'sem, I, 164.

⁸⁷ İbn Sa'd, VII, 127; Temmavî, 183.

Aynı şekilde Muâviye b. Ebî Süfyan Kıbrıs esirlerinden bir cariyeyi ganimet mallarıyla birlikte Hz.Osman'a göndermişti. Osman'ın hanımı onu kendisine vermesini istedi. O da ona hibe etti. Ancak cariyeye "Ben bir kadının olmak istemiyorum. Beni Şam Emirine geri gönder, istediğini bana yapsın." diyerek bir kadının mülkünde olmak istemediğini bildirdi. Bunun üzerine Hz.Osman onu Muâviye'ye gönderdi. Bu kadın ölünceye kadar onun yanında kaldı⁸⁸.

Bütün bunların yanında o dönemde Araplar'ın geleneklerine uygun olarak cariyelerin yapabildiklerini hür kadınlar yapamadıklarına göre veya onlar için meşru sayılan hür olanlar için meşru olmadığına göre karışıklığı önlemek için Hz.Ömer, cariyelerin hür kadınlar gibi giyinmelerini yasaklamıştı. Nitekim hür kadınlar gibi giyinen bir cariyeye hafifçe vurarak "Ya Lek'a! Kendini hür kadınlara mı benzetiyorsun?"⁸⁹ diyerek ona bu yasağı hatırlatmıştı.

5. Azad Edilen Esirlerin Durumu

Ele geçirilen esirler, haklarında herhangi bir hüküm verilmeden önce müslümanlarla birlikte yaşadıkları süre içinde İslâm Dini'ni yakından görme fırsatını bulduklarından çoğunlukla müslüman oluyorlardı. İslâm'ı seçen bu esirler derhal serbest bırakılıyor, müslümanlar tarafından çok büyük ihsan ve saygı görüyorlardı. Bunun yanında köle edildikten sonra müslüman olan esirler de genellikle serbest bırakılıyorlardı.

Tûster'in fethinde ele geçirilen İran Valisi Hürmüzân'ı, Ebû Musa el-Eş'ârî Hz.Ömer'e göndermişti. Hz.Ömer onu affedip maaş bağladı⁹⁰ ve Medine'ye yerleştirdi⁹¹.

⁸⁸ A'sem, I, 352.

⁸⁹ Temmavî, 96.

⁹⁰ Belâzurî, 537-538; Ebû Ubeyd, 142; Dehlân, 96-97.

O da bu iyi davranışlar sonucunda müslüman oldu. Hz.Ömer konumuna uygun olarak zaman zaman onun görüş ve fikirlerine baş vurmuştur.

Hz.Ömer ordu komutanlarına “Yabancıardan azad ettiğiniz köleler İslâm’ı kabul ettikleri takdirde onları efendileriyle aynı muameleye tâbi tutun, eğer efendilerinden ayrı bir kabile halinde yaşamak isterlerse onlara iyilikte bulunun ve kendilerine atıyye vermekten geri durmayın.”⁹² şeklinde mektup göndererek azad edilen kölelere ve mevâliye karşı nasıl davranacaklarını belirtmiştir. Bu emirler çerçevesinde onlara iyilikte bulunulmuş, onların rahatlarının sağlanması için çalışılmıştır. Hz.Ömer’in Komutanlarından Utbe’nin adamları Basra bölgesinde bulunan köylerden bir çok esir alıp getirmişlerdi. Utbe onları İslâm’a davet edince müslüman oldular. Onları Basra şehrine yerleştirip durumu Hz.Ömer’e bildirdi⁹³.

Esirler dağıtılıp köle olmuş olsalar bile, bunların çoğu sahipleri tarafından azad edilip hürriyetlerine kavuşturulmuştur. Bazen halifelerin devlet adına para ayırıp köle edilmiş bu insanların kurtarılmasında kullandıkları görülmektedir⁹⁴.

İslâm dininin bir çok günahın kefareti⁹⁵ olarak köle azad etmeyi öngörmesi, Hz.Peygamber’in köle azadına yönelik teşvikleri⁹⁶, halifelerin buna önayak olmaları çok sayıda kölenin azad edilmesine sebep olmuştur. Nitekim Hz.Ömer halifelîğe geçer geçmez, Arap esirlerin serbest bırakılmasını emretmiş⁹⁷, bu emir gereğince bazıları fidye, bazıları da karşılıksız olarak azad edilmiştir.

⁹¹ Temmavî, 123-124.

⁹² Ebû Ubeyd, 268.

⁹³ Taberî, II, 72.

⁹⁴ Özel, Ahmet, “Esir”, *DİA*, İstanbul 1996, c. XI, s. 387; Wâfi, Ali Abdolvâhid, “İslâmiyete Göre Kölelik”, çev. Kemal Işık, *AÜİFD*, III, 212.

⁹⁵ Nisâ, 4/92; Mâide, 5/89; Mücadele, 58/3.

⁹⁶ Buharî, *İtk*, I.

⁹⁷ Ebû Ubeyd, 166; Taberî, II, 548-549; İbnü’l-Esir, II, 50.

Bir köle azad edilince azad eden ile edilen arasında “Velâ” denilen bir bağ kurulurdu. Azad edilen daima azad edene nisbet edilmiştir. Bir insan kendi oğluna güvendiği kadar azad ettiği kişiye de güveniyordu. Azad edilen de bunu bir nimet ve minnet bilerek kendi asıl soyunu bırakıp efendisinin nesebine geçerdi. Bazen de azadlı efendisinin kabilesine mensup olurdu. Örneğin İslâm’ın ilk devirlerinde en meşhur şarkıcı⁹⁸ İbn Süreyc Benî Nevfel mevlâsı, Muhrez’e Abduddâr’ın mevlâsı şeklinde çağırılıyordu⁹⁹. Dolayısıyla azad edilen bu köleler azad edenlerin evlerinde kalmaya, onların işleriyle meşgul olmaya devam etmişlerdir. Memleketlerine dönmeyi düşünmemişler, bulundukları yeni topluma ayak uydurmaya çalışmışlardır. Bu insanları sahiplerinin yanında kalmaya iten bir diğer husus da onların bu yeni ülkede topraklarının, mallarının ve onlara destek olan kimsenin bulunmayışındır. Bu yüzden sanatı ve yapacağı işi olanlar kendi işlerini kurup onunla meşgul olmuşlar, savaş zamanında efendilerinin bayrağı altında toplanmışlardır. Azad edilen bu insanlar öldüklerinde vârisleri olmazsa malları kendilerini azad edenlere kalıyordu.

Halifeler azad ettikleri insanlara çok güvendikleri için işlerinin çoğunu onlara bırakırlardı. Onların hâciplerinin çoğu Farşlı, Habeşli, Deylemlî ve Rumlu olan azadlılardandı. Amir b. Fuheyre ve Ebû Nâfi¹⁰⁰, Hz.Ebû Bekir’in azadlıları olup kendilerine çeşitli görevler verdiği kimselerdi¹⁰¹.

⁹⁸ Aycan, İrfan, “İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”, *A.Ü.İ.F.D.* Ankara 1998, c. XXXVIII, s. 155.

⁹⁹ Zeydan, IV, 80.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, 122, 123.

¹⁰¹ Zeydan, IV, 83.

Bu dönemde azad edilen insanların çeşitli devlet görevlerinde, bilgi, beceri ve güven gerektiren işlerde çalıştırıldıkları bilinmektedir. Hz.Ömer büyük âlim ve fakihlerden Mekhûl'u kadı tayin etmek istediğinde o, "ben azadlı bir adamım" diyerek bunu kabul etmemiştir. Buna gerekçe olarak Hz.Peygamber'in özellikle bu makam için söylediği "şeref ve nüfuz sahibi olanlardan başka halktan kimse kadılık etmesin" sözünü göstermiştir. Hz.Ömer'in böyle büyük bir makamı azadlı birine teklif etmesi, onların toplumdaki konumlarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hz.Ömer'in "Ebû Hûzeyfe'nin azadlısı Sâlim olsaydı, onu veliaht tayin ederdim."¹⁰² sözü de bunu desteklemektedir.

Araplar genellikle siyaset, riyâset ve savaşla meşgul olurken azadlılar sanat, ilim ve dinî konuları araştırmakla uğraşmışlardır. Bundan dolayı dönemin en büyük âlimleri çoğunlukla azad edilen esirler ya da onların çocuklarından çıkmıştır¹⁰³.

Hadis ve tefsir imamlarından ve Mekke ekolünün en önemli temsilcilerinden¹⁰⁴ İbn Abbas'ın azadlısı İkrîme¹⁰⁵, İmam Mâlik'in hocası ve hadiste söz sahibi kişilerin altın zincir dedikleri Nâfi¹⁰⁶ ve Zûbeyr ailesinin azadlısı Hûmeyd el-Ârec el-Kaarî bu kişilerdendi. Hûmeyd, Kûfe'nin Kur'an okuyucusuydu. Çok hadis ezberlemiş, feraiz ilmini çok iyi bilen birisiydi.

¹⁰² Ebû Yusuf, 69.

¹⁰³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, (I-II), Ankara 1988, I, s. 114.

¹⁰⁴ Cerrahoğlu, I, 158.

¹⁰⁵ İbn Sa'd, V, 287; İbn Hattikan, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi 'z-Zeman*, (I-VIII), Beyrut 1968, II, 427.

B- ESİRLERİN EKONOMİK DURUMLARI

Kaynaklarımızda esirlerin ekonomik durumları ile ilgili doğrudan herhangi bir bilginin olmadığını görüyoruz. Fakat diğer konuları ilgilendiren rivâyetlerden onların bu yönleri ile ilgili bazı ipuçlarına ulaşıyoruz.

1. Kendi İşlerinde Çalışan Esirler:

Fethedilen yerlerin halkı genel anlamda; sosyal, kültürel ve ekonomik olarak Araplar'dan ve Arap Yarımadası'ndan daha ileri bir konumdaydı. Bu bölgeler sanat ve zenaat yönünden çok daha gelişmiş durumdaydı. Dolayısıyla buralardan alınan esirler de bu alanlarda daha bilgili ve tecrübeliydiler. İşte bu gibi esirler ister azad edilmiş olsun, ister kölelikleri devam etsin, kendi işlerini kurmuşlar, buna karşılık sahiplerine günlük, haftalık ya da aylık belirli bir miktar ücret vermişlerdir. Bu esirlerin sanatlarının çeşidine ve o dönemdeki önemine göre ekonomik durumlarının farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Hz.Ömer'i katledecek olan İranlı Ebû Lu'lu¹⁰⁷, bu kişilere en güzel örnektir. Muğîre b. Şu'be'nin kölesi olan Ebû Lu'lu, dülgerlik, demircilik ve nakkaşlık konularında oldukça usta biriydi¹⁰⁸. Efendisi Muğîre, Basra valisi olduğu sırada o, Medine'de ikâmete devam ediyor ve mesleğini icra ediyordu. Bu işleri yapma karşılığında efendisine ücret ödüyordu. Birgün Hz.Ömer'in huzuruna çıkıp sahibinin kendisinden çok fazla para istediğini söylediğinde Halife yaptığı işi sormuş, mesleğini öğrenince de bu mesleklere göre istenilen paranın normal olduğunu ifade etmişti¹⁰⁹. Bu rivâyetten de anlaşılacağı gibi, bu gibi insanlar iyi para kazanıyorlardı. Ayrıca bu

¹⁰⁶ İbn Halkân, IV, 135.

¹⁰⁷ Taberî, III, 263.

¹⁰⁸ İbn Sa'd, III, 345; İbnü'l-Esîr, II, 209.

meslekleri icra eden kişiler fazla olmadığı için, bunların hatırı sayılır kişiler oldukları, kendilerine itibar edilen, dolayısıyla da onurlarının yüceltilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hz.Ömer'in cevabı Ebû Lu'lu'nun onuruna dokunmuş, aşağılandığını düşünerek Halife'ye suikast düzenleyecek kadar ileri gitmiştir.

Mûkâteb olarak azad edilen esirlerin kendi hesaplarına çalışarak hem geçimlerini sağlamak, hem de sahiplerine ödeyecekleri paraları kazandıkları¹¹⁰, onların kendi işlerinde çalıştıklarını ya da işlerinden oldukça iyi paralar aldıklarını gösterir.

Savaş yoluyla fethedilen azariler üzerinde yaşayan insanlar da kendi işlerinde çalışıp, devlete cizyenin yanında bir de harac ödemişlerdir¹¹¹. Bu insanlar eski işlerini aynen devam ettirmişler, sanki bulundukları topraklarda kiracı gibi kazançlarının bir kısmını devlete vermişlerdir¹¹².

Serbest bırakılan esirleri sahipleri serbest bırakırken çoğu zaman onları ev ve iş sahibi yaparlardı. Bunlar hürlerle aynı şartlarda olduklarından her türlü işe teşebbüs edebiliyorlardı. Bir işe atıldıklarında onların bu işleri ne kadar iyi yapabildikleri görülürdü. Çünkü en nüfuzlu kişiler, emlak sahibi ve tüccarlar arasında bir çok azadlı vardı¹¹³.

Kûfe'de yaşayan halkın çoğunu azadlılar oluşturuyordu, sanat, zenaat, sanayi ve ticaret onların elinde idi. Bunların çoğu Farslılar'dı. Bunlar Kûfe'ye harp esiri olarak getirilmişler, İslâmiyeti kabul ettikten sonra sahipleri onları azad etmiş ve hürriyetlerine

¹⁰⁹ İbn Sa'd, III, 341; A'scm, I, 323; Taberî, III, 261-263.

¹¹⁰ İbn Sa'd, III, 345; Taberî, III, 263; İbnü'l-Esir, II, 209.

¹¹¹ Ebû Übeyd, 174; Belazurî, 627.

¹¹² Ebû Yusuf, 134; Ebû Übeyd, 172; Ezdî, 140-143; Belazurî, 531-532.

¹¹³ Juynboll, Th. W., "Abîd", M.E.B. İslâm Ansiklopedisi, I, 114.

kavuşturmuşlardı. Bununla beraber onlar kendilerini azad edenlerin himâyesine muhtaç bir halde idiler¹¹⁴.

Maddî durumu iyi olmayan azadlı esirlerin devlet tarafından korunup gözetildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Hz.Ömer, azad edilmiş kölelere fey gelirlerinden hisse vermiştir¹¹⁵. O, komutanlarına yazdığı mektuplarda da azad edilen kölelere maaş verilmesini emretmiştir¹¹⁶. Hz.Ömer'in cüzzamlı Câbiye halkına zekât gelirlerinden pay ayırdığı ve kendilerine yardımcı olduğu bilinmektedir¹¹⁷. Bu dönemde yaşlı zimmîlere tahsisatta bulunuluyor ve gözetiliyorlardı. Cizye ödemek için kapı kapı dolaşıp yardım isteyen yaşlı birine Hz.Ömer'in söylediği “gençliğinde senden cizye alıp da ihtiyarlığında seni unutmak olmaz” sözleri oldukça meşhurdur¹¹⁸.

2. Sahiplerinin Yanında Çalışanlar

Bunlar genelde herhangi bir mesleği olmayan ya da sahiplerinin kendi işleri dışında başka bir yerde çalışmasını istemediği kişilerdir. Bunların işi, sahiplerinin isteklerine göre; çobanlık yapmak, eve bir şeyler almak, temizlik ve hizmetçilik işlerini yerine getirmektir. Hz.Ömer'in kölelerinden birisinin kıtlık yılında pazardan bazı yiyecekler satın alıp getirdiği rivâyeti onların sahiplerinin her işini yaptıklarını gösterir¹¹⁹. Bunların mülk olarak herhangi bir şeyleri yoktur. Onlar, ailenin bir ferdi gibidirler. Yiyecekleri ve giyecekleri tamamen sahipleri tarafından karşılanırdı.

¹¹⁴ Emîn, 156-157.

¹¹⁵ Ebû Ubeyd, 276; Belazurî, 177.

¹¹⁶ Ebû Ubeyd, 268.

¹¹⁷ Belazurî, 177.

¹¹⁸ İbn Kayyım, I, 38.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, II, 168-169.

Bununla birlikte Hz.Ömer'in kölelere maaş bağladığı, fey gelirlerinden ödenek verdiği rivâyet edilmektedir¹²⁰. Hz.Ömer, onlara ikiyüzer dirhem para vermiştir. Bunun yanında zekât gelirlerinden¹²¹ de Kur'an-ı Kerim'de işaret edildiği¹²² gibi bu kişilere bir miktar verildiği anlaşılmaktadır¹²³. Özellikle kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları için devletin gelirlerinden özel kalemler ayrıldığı bilinmektedir.

3. Kamu Görevinde Bulunan Esirler

Bazı esirler devletin bazı kademelerinde, sorumluluk ve güven isteyen bazı işlerde çalıştırılmışlardır. Fakat bunların hiç birisi Hamidullah¹²⁴,ın da belirttiği gibi zorla çalıştırılmamışlardır. Aksine kendilerine aşırı derecede güvenilmiş, önemli işler tevdi edilmiş, şefkât ve merhametle yaklaşmıştır.

Divân'ın fethedilen yerlerde Farsça, Süryanice ve Rumca gibi dillerde olması, bu yerlerde yaşayan insanlarla diyalog kurma zorunluluğu, tercümanlık, yazı işleri gibi bazı memuriyetlerin bu işleri yapabilecek olan esirlere verilmesini zorunlu kılmıştır. Buralarda görevlendirilen esirlerin geçimlerine yetecek ücretler almaları ve işgâl ettikleri konumları gereğince belirli bir sosyal statülerinin olması gerekir.

Aynu't-Temr esirlerinden Ebû Ferve'yi Naîm el-Esedî satın almıştı. Hz.Osman, onu Esedî'den satın alıp, mezarları kazmakla görevlendirdi¹²⁵. Aynı şekilde Hz.Ömer, Kayseri'ye esirlerinden bir kısmını müslümanların yazı ve diğer işlerinde kullanmıştır¹²⁶.

¹²⁰ Ebû Ubeyd, 276.

¹²¹ Ebû Ubeyd, 566.

¹²² Tevbe, 9/60.

¹²³ Temmavî, 160.

¹²⁴ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 175.

¹²⁵ Belâzuri, 348.

¹²⁶ Belâzuri, 193.

Bu rivâyetlerin yanısıra bazı haberlerden Hz.Ömer'in gayr-i müslimlerin devlet işlerinde çalıştırılmasını hoş karşılamadığını¹²⁷ anlıyoruz. Bunun sebebini de “Onlar rüşvetsiz iş yapmazlar”¹²⁸ şeklinde açıkladığı rivâyet ediliyor. Onların kâtip olarak bile çalıştırılmasını istemeyen Hz.Ömer, Ebû Musa el-Eş'ârî'nin Basra valiliği sırasında hıristiyan bir kâtip edindiğini öğrenince, ona, Basra beytü'l-mâl kayıtlarını tutmak için nasıl olup da hıristiyan bir kâtibi görevlendirdiğini, Mâide suresinin ellibirinci ayetini¹²⁹ duymamış mı olduğunu sorar. Ebû Musa, onun dinini değil, kabiliyetini değerlendirdiğini söyleyince, Hz.Ömer bu hususa bakışını şöyle özetler. “Allah hakir gördükten sonra sen onlara ikramda bulunma, Allah onları zelil kıldıktan sonra sen onları aziz kılma.” Öte yandan Hz.Ömer Sa'd b. Ebî Vakkas'a müslümanların işlerinde gayr-i müslimleri çalıştırmamasını, zira onların rüşvetsiz iş yapmadıklarını ifade eder¹³⁰.

Bütün bu rivâyetlerden o dönemde gayr-i müslim olan esirlerden faydalandığı ama onların idareci, yönetici konumunda ya da müslümanlar için çok önemli olan işlerde görevlendirilmedikleri¹³¹, sadece yardımcı ve diğer yan işlerde istihdam edildikleri sonucu çıkarılabilir.

Hümrân b. Ebân, Aynu't-Temr savaşında esir alınmış ve Mûseyyeb b. Necebe'nin payına düşmüştü. Hz.Osman halife olunca, onu Mûseyyeb'den satın alıp yazı öğretti ve

¹²⁷ Öztürk, 397-398.

¹²⁸ Serahsî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed (562/1166), *Şerhu Kitâbi's-Siyerî'l-Kebîr*, (I-V), Kahire 1971, III, 1040-1041.

¹²⁹ Mâide, 5/51. “Ey iman edenler! Yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirlerinin dostudurlar. İçinizden onları dost tutanlar onlardır. Şüphesiz Allah zalimler topluluğuna yol göstermez.”

¹³⁰ İbn Kayyim, I, 210-211.

¹³¹ Öztürk, 398.

kâtibi yaptı¹³². Daha sonra Hz.Osman onu, amili ile ilgili bir meseleyi soruşturmak için Kûfe'ye gönderdi. O, Osman'a yalan söyledi. Bunun üzerine onu himâyesinden çıkardı¹³³.

Hz.Ömer'in Filistin halkından bazılarını Beytü'l-Makdis'in temizlenmesinde görevlendirildiğini görüyoruz¹³⁴.

Aynı şekilde Hz.Ömer döneminde kurulan Basra ve Kûfe şehirlerinin inşasında bu esirlerin çalıştırılmış olması muhtemeldir.

Bütün bunların yanında serbest bırakılan bazı esirlerin devletin en önemli kademelerinde görev aldıklarını görüyoruz. Savaşlarda zefîl ve perişan olarak esir alınanlar, müslüman olduktan sonra serbest bırakılmışlar ve valilik gibi en büyük görevlere getirilmişler, kendilerini esir alan insanların yöneticileri olmuşlardır.

Irak'ın fethinde Kisrâ'nın komutanı Câban esir alınmıştı¹³⁵. Ebû Ubeyde'ye getirildi ve müslüman oldu. Bunun üzerine Ebû Ubeyde onu kendi bölgesine vali olarak görevlendirdi¹³⁶.

Esir olarak alınıp daha sonra en yüksek makamlara gelenlerden biri olan Mûhelleb b. Ebî Sûfre, Hz.Peygamber döneminde müslüman olup, onun ölümüyle irtidad eden Debâ halkındandı. Hz.Ebû Bekir, onların üzerine İkrîme b. Ebî Cehl'i gönderdi. İkrîme, çocuklarını esir alıp, Medine'ye getirdi. Bunların içinde Ebû Sûfra da vardı. Hz.Ömer halife olunca, onları serbest bırakmış istedikleri yere gidebileceklerini söylemişti¹³⁷. O, Basra'ya gidip yerleşti. Daha sonra Horasan'da beş yıl valilik yaptı¹³⁸.

¹³² Belâzuri, 491.

¹³³ Belâzuri, 346.

¹³⁴ Ebû Ubeyd, 184.

¹³⁵ Taberî, II, 635; İbnü'l-Esir, II, 86.

¹³⁶ A'sem, I, 133.

¹³⁷ Taberî, II, 549.

¹³⁸ İbn Kûteybe, 274.

Devletin çeşitli kademelerinde çalışan esir ve azadlıların ekonomik ve sosyal olarak belirli bir refah seviyesinde olduklarında şüphe yoktur. Bunlar maaşlarını devletin gelirleri olan fey, harac ve cizye vergilerinden alıyorlardı.

C- ESİRLERİN İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUMLARI

Dört halife döneminde fethedilen çok geniş topraklar üzerinde yaşayan insanlar ilim, irfan ve medeniyet bakımından Araplar'dan daha üstündü¹³⁹. Bu insanların bir kısmı savaş esiri olarak Medine, Mekke gibi bir çok şehirlere dağıldılar¹⁴⁰. Bunlar gittikleri yerlerde bilgileri, becerileri ve sanatlarıyla kendilerini göstererek saygın ve aranan kişiler oldular.

Ayrıca halifelerin köle edilmiş esirlere verdikleri yüksek mevkiler ve müslümanların onlara insanca muamelede bulunmaları aralarında ülkenin her tarafında kendilerine büyük hürmet gösterilen dahîlerin çıkmasına yol açtı.

1. İlmî Durumları

Müslümanların eline esir düşen ve köle ya da müslüman olduktan sonra azad edilen kişilerin kendilerine özgü hikmetleri, meselleri, şiir ve edebiyatı, bazısının tedvîn edilmiş ilmî ve büyük kitapları vardı. Bunlar ilim ve fenleri tasnife ve ilmî araştırmalara alışmışlardı. Müslüman olduktan sonra, bunlar kendileri ve çocukları alışmış oldukları bu ilmî mesleklerde çalışmaya başladılar¹⁴¹.

¹³⁹ Emîn, 157.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, II, 177.

¹⁴¹ Emîn, 158.

Esir olurken beraberinde getirdikleri ilim ve sanatların yanında, kölesi oldukları zengin ve ileri gelen ailelerin yanında da yeni bilgiler öğrendiler. Fakir müslümanlar savaşlarda elde ettikleri esirleri bakacak durumları olmadığı için genelde zengin ve soylulara satarlardı. Böylece zenginlerin yüzlerce kölesi olurdu. Araplar genelde siyaset ve savaşla meşgul olurken, bu köleler ve azadlılar ilim ve sanatla uğraştılar. Bundan dolayı dönemin en büyük âlimleri çoğunlukla azad edilen esirler ya da onların çocuklarından çıktı¹⁴².

Zeyd b. el-Hattab'ın kölesi Ubeyd b. Huneyn, Halid b. Velid'in Ebû Bekir'e gönderdiği Aynu't-Temr esirlerindendi. Çok hadis rivâyet etmeyen, muhaddisler tarafından güvenilir kabul edilen Ubeyd b. Huneyn, Yezîd b. Sâbit, Ebû Hureyre ve İbn Abbas'tan rivâyetlerde bulunmuştur¹⁴³.

İbn Abbas'ın kölelerinden ve çok hadis rivâyet edenlerden birisi olan Şu'be, İbn Ebî Zî'b ve bir çok Medineli'nin kendisinden rivâyet ettiği fakat Enes b. Mâlik tarafından güvenilir kabul edilmeyen birisiydi¹⁴⁴. Hadis rivâyet edenlerden birisi de İbn Hadremî'nin kölesi Busr b. Sa'd'dır. Busr, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ūneys, Ebû Hureyre, Yezîd b. Sâbit ve Ebû Saîd el-Hudrî'den bir çok hadis rivâyet eden güvenilir birisiydi¹⁴⁵.

Hicrî 63 yılında ölen ve hadis rivâyetinde bulunan Ebû Abdullah, Halid b. Velîd'in Aynu't-Temr'de esir ettiği kişilerdendi. Güvenilir bir insan olan Ebû Abdullah, EbûSa'd b. Mualla ez-Zuragî'nin kardeşi Ubeyd b. el-Mualla'nın kölesiydi¹⁴⁶.

¹⁴² Cerrahoğlu, I, 114.

¹⁴³ İbn Sa'd, V, 285.

¹⁴⁴ İbn Sa'd, V, 294.

¹⁴⁵ İbn Sa'd, V, 282.

¹⁴⁶ İbn Sa'd, V, 87.

Ebrşehr halkından savaşta ele geçirilip Abdullah b. Ömer'in kölesi olan ve daha sonra azad edilen Ebû Abdullah Nâfi de kendisinden hadis rivâyet edilenlerdendi. Onun çocukları Abdullah ve Ömer'den de bir çok hadis rivâyet edilmiştir¹⁴⁷.

Hadis râvilerinden birisi de Ebû Âmir Selim'dir. O, Medine'ye esir olarak getirildiğini ve orada mektebe kabul edildiğini, muallimin kendisinden (mîm) yazmasını istediğini fakat yazamadığını, bunun üzerine (mîm)in gözünü öküzün gözü gibi yuvarlak yap dediğini anlatır¹⁴⁸.

Bu köle edilen esirlerden ya da onların çocuklarından bazılarının da tefsir alanında önemli kişiler olduklarını görüyoruz. Asıl adı Hûmeyd b. Keysan olan Zûbeyr ailesinin azadlısı Hûmeyd el-Arec el-Kaarî Kûfe'nin Kur'an okuyucusuydu. Bir çok hadis ezberlemiş olmasıyla da meşhur olan Hûmeyd, ferâiz ve hesap ilimlerini de çok iyi biliyordu. Kardeşi Ömer b. Keysan ise hadiste uydurmacılıkla meşhurdu¹⁴⁹.

Hûmeyd gibi kârî olan ve tefsir ilminin en önde gelen¹⁵⁰ âlimlerinden Mücâhid, Mahzum oğullarından es-Saîb b. Ebî's-Saîb'in azadlısı olduğu için Mahzumî diye künyelenirdi. Abdullah b. Abbas'dan rivâyet edenlerin en meşhuru ve en sağlamı Mücâhid idi. Buharî sahihinin tefsir kısmında, Mücâhid'den rivâyet edilen pek çok tefsir rivâyetine rastlanır. Bizzat kendisi Kur'an'ı İbn Abbas'a otuz kere arz ettiğini söyler. İbn Sa'd onu sîka, fakîh, âlim ve çok hadis rivâyet eden birisi olarak görür¹⁵¹. Mücâhid her müfessir

¹⁴⁷ İbn Kuteybe, 130, 321.

¹⁴⁸ Şiblî, Mevlâna, *Asr-ı Saadette İslâm*, Terc. Ömer Rıza Doğrul, (I-V), İstanbul 1974.

¹⁴⁹ İbn Kuteybe, 374.

¹⁵⁰ Cerrahoğlu, I, 151.

¹⁵¹ Ebû Ubeyd, 310; İbn Sa'd, V, 466-467.

gibi, kapalı, mücmel ve müphem ayetleri mübeyyen ve mufassal ayetlerle açıklamış, tefsirinde hadise sıklıkla başvurmuştur¹⁵².

Babası esir olanlardan birisi de meşhur megâzî yazarı Muhammed b. İshak'tır. O, Kays b. Mahreme b. Abdulmuttalib b. Abdimenat'ın azadlısıdır. Babası Yesar, Aynu't-Temr esirilerindendi¹⁵³.

Esir olarak İslâm ülkesine gelip, aldığı ilim ile kendisini yetiştirip döneminin en önemli şahsiyetlerinden birisi de Mekhûl b. Ebî Müslim'dir. Aslen İranlı olan Mekhûl, Saîd b. el-As'ın eline esir olarak düşmüş, o da Huzeyl kabilesinden bir kadına hediye etmiş¹⁵⁴, kadının kendisini azad etmesi üzerine Şam'da ikâmet etmiştir. Muhaddis, hâfız ve fakîh birisidir. Tahsil için bir çok yer dolaşmış, kendi ifadesiyle Mısır, Irak, Medine ve Suriye'deki bütün ilimleri toplamıştır¹⁵⁵. Zamanında Suriye bölgesinin en büyük âlimiydi¹⁵⁶.

Bunlardan bazıları da ilimleriyle kendilerini kabul ettirmişler, içinde sahabenin de bulunduğu ortamlarda söz sahibi kişiler olmuşlardır. Hz. Aîşe'nin kölesi Zekvân bunlardan birisidir. Asıl adı Ebû Amr olan Zekvân arkasında Abdurrahman b. Ebî Bekr de olduğu halde Kureyş'e namaz kıldırırdı¹⁵⁷. Abdüleşhel oğullarından Abdullah b. Ebî Ahmed b. Cahş'ın kölesi Ebû Sufyan da, içinde Akabe biadlarına ve Bedir savaşına katılmış olan sahabenin de bulunduğu topluluğa namaz kıldırırdı¹⁵⁸.

¹⁵² Cerrahoğlu, I, 153.

¹⁵³ İbn Kuteybe, 343; Taberî, II, 608; Ezdî, 70.

¹⁵⁴ İbn Sa'd, VII, 453; İbn Kuteybe, 315.

¹⁵⁵ İbn Sa'd, VII, 454; İbn Hacer; Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Tehzibu't-Tehzib*, (I, XII), Beyrut 1968, c. X, s. 291; Sandıkçı, S. Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991, s. 93.

¹⁵⁶ İbn Hacer, X, 291.

¹⁵⁷ İbn Sa'd, V, 295-296.

¹⁵⁸ İbn Sa'd, V, 309.

Hadis imamlarından sayılan ve Abdullah b. Abbâs'ın övgüyle bahsettiği İkrîme ile İmâm Mâlik'in hocası ve hadiste söz sahibi olan kişilerin altın zincir dedikleri Nâfi¹⁵⁹, Hz.Ömer dönemi kölelerindendi. İkrîme aslen Mağrîb Berberilerindendi. Abdullah b. Abbâs'a Basra valiliği sırasında hediye edilmişti¹⁶⁰. Hâfız, müfessir, kârî, fâkih ve şairdi. Her konuda bilgisi olan İkrîme asıl tefsir ilminde şöhret kazanmıştır¹⁶¹. Basra'ya gittiğinde Hasan el-Basrî tefsir ve fetva'yı bırakırdı. İbn Abbâs sağlığında fetva için ona ruhsat vermişti. O, efendisi evde olduğu halde kapıda fetva verirdi. Efendisinin zorla kendisine Kur'an ve Sünnet öğrettiği rivâyet edilir¹⁶².

Hasan el-Basrî (21-110/642-728), aslen Basra ve Vâsıt arasında bir kasaba olan Meysân esirlerinden bir kölenin oğludur¹⁶³. Babası Zeyd b. Sâbit'in, annesi de Ümmü Seleme'nin azadlısıydılar. Zeyd b. Sâbit gibi âlim bir insanın evinde çok iyi yetişmiş, fesâhat ve belâgat'ı son derece düzgün olan, muhaddis, hâfız, müfessir, kârî, fâkih, kelâmcı, edîb ve abîd birisiydi¹⁶⁴.

Hasan el-Basrî gibi büyük zatların yanında yetişen esir çocuklarından birisi de İbn Sîrin (33-110/653-729)'dir. Hâlid b. Velîd, babasını Aynu't-Temr'de esir almış¹⁶⁵, Enes b. Mâlik de onu satın almıştı. Annesi Sâfiyye de Hz.Ebû Bekir'in azadlısıdır. İbn Sîrin, Enes b. Mâlik'le birlikte Basra'da oturup onun kâtipliğini yapmıştır. Hadis, tefsir, fıkıh ve kıraat ilimlerinde otorite idi¹⁶⁶.

¹⁵⁹ İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefâyatu'l-A'yân ve Enhâu Ebnâi'z-Zemân*, (I-VIII), Beyrut 1968, IV, 135.

¹⁶⁰ Ebû Ubeyd, 317; İbn Hallikân, III, 265.

¹⁶¹ İbn Sa'd, II, 385; Cerrahoğlu, I, 158.

¹⁶² İbn Sa'd, II, 386.

¹⁶³ İbn Sa'd, VII, 156; Taberî, II, 558.

¹⁶⁴ İbn Sa'd, VII, 156; İbn Hallikân, II, 69.

¹⁶⁵ Taberî, II, 577; Ezdî, 70; İbn Kûteyb, 217; Belâzurî, 348.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, VII, 156; İbn Hallikân, II, 69.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, esir olarak İslâm topraklarına gelen bazı esir ve bazı esir çocukları efendilerinden ilim ve sanat öğrenmişler, daha sonra dönemlerinin en büyük bilginlerinden olmuşlardır.

2. Kültürel Durumları

Fethedilen ülkelerin dört bir yanından alınan esirler, bütün kültürel özellikleriyle birlikte Medine, Mekke, Basra ve Kûfe gibi müslümanların yaşadığı yerlere getirildiler. Yeni ülkelerinde, başta dinleri olmak üzere dillerini, örf-âdet ve geleneklerini, yaşam tarzlarını, giyim ve kuşamlarını olduğu gibi korudular. Aynı akıbeti paylaşan hemşehrileriyle sosyal ilişkilerini özgürce sürdürdüler. Öyle ki azad edildiklerinde memleketlerine dönmeyi akıllarından geçirmedi. Zaman zaman biraraya gelip hasret giderip, memleketleriyle ilgili görüş alışverişinde bulundular. Büyük şehirlerde bölgesel lobiler bile oluşturdular. Hz.Ömer'in şehit edilmesi, belki de bu gruplardan Farslılar'ın ülkelerini fetheden, devletlerini ortadan kaldıran birine karşı besledikleri kinin sonucunda planlayıp, yine bir Farslı olan Ebû Lu'lu'ya icra ettirdikleri bir suikastti¹⁶⁷.

Müslüman Araplar her ne kadar politik, sosyal düzen, felsefe, ilim ve diğer hususlarda fethettikleri ülke halkları karşısında geri kalsalar da dil ve din konusunda onlara üstünlük sağladılar. Arap dili ve İslâm dini bütün bölgelere hâkim oldu. Halklardan pek çoğu müslüman oldular. Esirler için de aynı şey söz konusudur. Fakat onlar dillerini ve dinlerini tam olarak terketmediler.

Fetihler sırasında esir düşen Yahudi, Hristiyan, Mecusî, Sabî ve Samirî gibi dinlere mensup olan ve İslâm'ı seçmemiş olan esirler ya da toprakları üzerinde bırakılan

¹⁶⁷ Emîn, 157.

fethedilmiş bölge insanları, inançlarını hiçbir baskı altında kalmaksızın yaşamışlardır. Zaten fethedilen yerlerin halkıyla yapılan anlaşmalarda onların mabedlerine dokunulmayacağı zikredilirdi¹⁶⁸. Müslümanların onların patrik seçimleri ve din görevlilerinin atanmalarına müdahale etmediklerini¹⁶⁹ ve etmeyeceklerine dair garantiler verdiklerini görüyoruz. Özel günlerinde dinî kıyafetlerini ve haç gibi sembollerini kullanabilmelerinden¹⁷⁰, onların bayram ve çeşitli günlerini özgürce yaşadıklarını anlıyoruz. Hristiyanlar, kilise ve manastırlarına İsa'nın, Meryem'in ve diğer azizlerin resim ve heykellerini rahatlıkla koyuyorlardı¹⁷¹.

Onların dinî yaşantılarına müdahale edilmediği gibi onların bu faaliyetlerini kolaylaştıran tedbirlerin alındığını görüyoruz. İskenderiye'de bulunan Yakubî Patriği Bünyamin, Bizans Kralı Heraklius'un Mısır'a hakim olmasıyla yerini terkedip ülkesini terk etmek zorunda kalmıştı. Amr b. el-As İskenderiye'yi savaş yoluyla fethedince Patrik Bünyamin'e bir mektup yazarak İskenderiye'ye davet etti. Böylece Yakubî Kilisesi'nin kaybetmiş olduğu itibarını iade ederek onların ibadetlerini rahatlıkla yapabilmesini sağladı¹⁷².

Müslümanların, onların dinî yaşamlarına karışmadıkları gibi, inançlarına aykırı bile olsa sosyal hayatlarına da karışmadıkları anlaşılıyor. Hz.Ömer'in fetih bölgelerindeki hristiyan kentlerinde iskân edilen müslümanlara söylediği anlaşılan bir tavsiyesinde onların, rahatlıkla geçimlerini sağlayacak işleri yapabildiklerini görüyoruz. Hz.Ömer "...

¹⁶⁸ Ebû Yusuf, 312; Belazurî, 273-274; Öztürk, 71.

¹⁶⁹ Öztürk, 71-72.

¹⁷⁰ Ebû Yusuf, 312.

¹⁷¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, (I-X), Beyrut 1976, VI, 650.

¹⁷² Makrizî, II, 492; Hitti, I, 249-250.

domuz çiftlikleri size yakın olmasın, aranızda da haçı göstermesinler...”¹⁷³ sözleri domuz etinin İslâm’a göre haram olmasına rağmen gayr-ı müslimlerin domuz besleyebildiklerini, kendi aralarında haçı taşıyıp getirebildiklerini gösterir.

Özellikle Hz.Ömer’in onların giyim kuşamlarını müslümanlara benzetmeleri hususundaki emirleri¹⁷⁴, kendilerinden daha önce giydikleri ve kendi kültürleri olan giysilerini kullanmaya devam ettiklerini gösterir.

Hiz.Ömer döneminde fethedilen bölgelerde yaşayanların çoğunluğu Ehl-i Kitap idi. Dolayısıyla bu kişilerin bir kısmı Sâsânî, bir kısmı da Bizans kültürünün hegemonyası altında yaşıyordu. Bu bakımdan onlarda geleneksel kıyafetler kadar hakim devletlerin moğasının ve yaşadıkları çevrenin kılık kıyafet anlayışının izleri de vardır¹⁷⁵. Hiz.Ömer’in bir ihtiyarın yanına yaklaşıp “sen Ehl-i Kitap’ın hangi kolundasın”¹⁷⁶ diye sorması ve onun yabancı birisi olduğunu anlaması da onların kendi kıyafetleri ile toplumda sosyal hayatın bir parçası olarak yerini aldıklarını gösterir.

Araplar ülkeler fethederek siyasetle uğraşırken, esir olarak Arap toplumuna karışan bu kişiler, -özellikle azad edilenleri- kültür faaliyetleri ile meşgul olmuşlardır. Dolayısıyla içlerinden bir çok âlim, sanatçı ve zenaat sahibi kişi çıkmıştır.

Yeni bir toplum ve yeni bir kültürle karşılaşan bu insanlar, bilmedikleri her şeyi öğrenmeye çalışmakta, müslüman olanları ise yeni dinleri hakkında bilgi toplamaya gayret etmekte ve öğrendikleri Hiz.Peygamber’in sözlerini ve sahabenin fikirlerini bilmeyenlere aktarmaktaydılar. Halid b. Velîd’in Aynu’t-Temr’de esir olarak ele geçirdiği Hicrî 63

¹⁷³ Abdurrezzak, 10003; Câhız, III, 159-160.

¹⁷⁴ Ebû Yusuf, 293.

¹⁷⁵ Öztürk, 243.

¹⁷⁶ Ebû Yusuf, 291-292.

yılında vefat eden Ubeyd et-Mualla'nın kölesi Ebû Abdullah¹⁷⁷, Zeyd b. Hattâb'ın kölesi Ubeyd b. Huneyn¹⁷⁸; Ebrşehr halkından esir olan Medine'ye getirilen Abdullah b. Ömer'in kölesi olan Ebû Abdullah Nâfi¹⁷⁹; Fıkıh ve Tefsir ilimlerinin en önde gelen şahsiyetlerinden aslen Berberî olan İkrîme¹⁸⁰, esir çocuklarından ise babası Meysan esirlerinden olan Hasan el-Basrî¹⁸¹ ve Halid b. Velîd'in Aynu't-Temr esirlerinden Yesar'ın oğlu İbn İshak'ı¹⁸² bu kişilere örnek olarak verebiliriz.

Bu insanlardan bazılarını da şair ve şarkıcı olarak mesleklerini icra ederken görüyoruz. Medine'de ilk ud çalan en büyük şarkıcılardan birisi olan Saîb b. Hasîr, İran bölgesinden esir olarak getirilen ve Abdullah b. Câfer tarafından satın alınan bir kişiydi. Medine'de gıda satarak ticaret yapan varlıklı biriydi. Toplumun önde gelenleriyle beraber olan Saîb b. Hasîr, İbn Sûreyc ve İzzetü'l-Meylâ gibi dönemin önde gelen şarkıcılarının kendisinden musikî öğrendiği bir müzisyendi¹⁸³.

Saîb b. Hasîr gibi musikî ile uğraşanlardan birisi de Medineli Tuveys'dir. Mahzun oğullarının azadlısı olan Tuveys, şarkı ve şarkıcıların babası olarak bilinir. Ebû Abdu'n-Nâim diye künyelenen Tuveys, Medine'de def eşliğinde ilk Arapça şarkıyı besteleyen ve okuyan kişidir¹⁸⁴. Tuveys Medine'de rahatça sanatını icra ediyordu¹⁸⁵.

¹⁷⁷ İbn Sa'd, V, 87.

¹⁷⁸ İbn Sa'd, V, 285.

¹⁷⁹ İbn Kuteybe, 130, 321.

¹⁸⁰ İbn Sa'd, II, 85; İbn Hallikan, III, 265.

¹⁸¹ İbn Sa'd, VII, 156; Taberî, II, 558; İbn Hallikan, II, 69.

¹⁸² İbn Kuteybe, 343; Taberî, II, 608; Ezdî, 70.

¹⁸³ İsfahânî, 3067-3069; Zeydan, IV, 82; Aycan, 172.

¹⁸⁴ İsfahânî, 873-875; İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (228/930), *Kitabu'l-Ikdi'l-Ferîd*, (I-IX), Beyrut 1987, c. VII, s. 29.

¹⁸⁵ Aycan, 162.

Ensar'ın cariyelerinden Azzetü'l-Meylâ da Medine'de şarkı söyleyen kadın müzisyenlerin önde gelenlerinden birisidir. Medinelileri musikîye meftun eden, erkek ve kadınları musikîye teşvik eden Azzetü'l-Meylâ'dır¹⁸⁶.

Burada Nevfel oğullarının azadlısı meşhur şarkıcı İbn Sûreyc de zikredilmelidir. İbn Sûreyc, Azzetü'l-Meylâ'dan müzik dinler ve ondan çok şey öğrenirdi. İbn Sûreyc'in babasının Hz.Osman döneminde şarkılar söyleyen bir Türk olduğu belirtilir¹⁸⁷.

3. İslâm ve Arap Kültürüne Etkileri

Fetihlerle birlikte sınırları oldukça genişleyen İslâm toplumuna, çeşitli dinlerden, değişik kültürlerden farklı dilleri konuşan halklar katıldılar. Aynı toplumu oluşturan Araplar'la diğer kültürden olan insanlar devamlı ilişki içerisindeydiler. Bu ilişki, çoğu zaman zımmî olarak komşuluk ilişkileri olabildiği gibi bazen de köle-efendi şeklinde daha yakın bir ilişki olabilmektedir. Farklı kültürlerdeki insanların aynı çatı altında birbirlerini etkilemedikleri düşünülemez.

Bu ilişkide en fazla etkilenme dil üzerinde oldu. Arapların, hem fatihler ve yöneticiler, hem de Kur'an'ın kendi dillerinde olması, Arapça'nın diğer milletlerin dillerinin üzerinde daha fazla etkisi olduğunda şüphe yoktur. Farsça, Rumca, Kiptîce ve İbranice konuşan zımmîler ve köle edilmiş esirler, kendi dillerini rahatlıkla konuşabiliyorlardı¹⁸⁸. Fakat kendilerine hakim olan milletlerin dillerini de en azından anlayacak kadar bilmek durumundaydılar. Özellikle Araplarla yaşamak zorunda olan köle edilmiş esirler ya da azad edilmiş köleler için bu durum daha da önem arzetymekteydi. İlk

¹⁸⁶ İsfahanî, 6447; Aycan, 163.

¹⁸⁷ İsfahanî, 249-280; Zeydan, IV, 80; Aycan, 163.

¹⁸⁸ Belazuri, 271-272; İbn Haldun, II, 315.

dönemlerde Arap dilinin kesin bir gramerinin olmaması nedeniyle, bu dili yeni öğrenenler kelime iştiraklarında hatalar yapmaya başladılar. Dilin en karmaşık hale geldiği tâbîler döneminde en meşhur kişilerde bile bu karışıklıklar görülmektedir. Vermiş oldukları mânâların Arapça'da karşılığını bulamadıklarında, kelimenin kökünü başka dillerde aramışlardır¹⁸⁹. Dildeki bozulma devam edip kelime ve sözlerin asıl konulmuş olan anlamlarına da sirayet etti¹⁹⁰.

Çeşitli yerlere dağılan esirler ve mevâlinin etkisiyle Arap dili tabîî halini koruyamadı. Dilde telaffuz bozuklukları ortaya çıktı. Arap diline birtakım Arapça olmayan sözler ve terkipler, Arap olmayan milletlerin hayali ve birtakım mânâlar karıştı¹⁹¹.

Arap savaşçılarına karargah olarak kurulan şehirlere Arap olmayan tüccar ve sanatçıların yanısıra köle akını olmuştu. Dolayısıyla buralarda farklı bir Arapça doğdu¹⁹². Dolayısıyla dilde bozulmanın daha çok şehirlerde olduğu görülür.

Bütün bu etkileşim ve karışımın bir de iyi yönü olmuştur. Hem karışıklıkları önlemek hem de yeni öğrenenlere yardımcı olmak için Nahiv ilminin doğuşuna zemin hazırlandı¹⁹³.

Arap olmayanların, dolayısıyla azad edilen ya da köle edilen esirlerin etkili olduğu bir diğer alan da din oldu. Bir taraftan Arap olmayan bu insanların İslâmiyeti öğrenme arzusu, diğer taraftan Kureyş'in ve diğer Arapların idarecilikle uğraşıp diğer alanlarda

¹⁸⁹ Cerrahoğlu, I, 118.

¹⁹⁰ İbn Haldun, III, 119.

¹⁹¹ Emîn, 160.

¹⁹² İbn Haldun, III, 216; Lewis, Bernard vd. (The Cambridge History of Islam) *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Yayın Yönetmeni İsmail Kılıçoğlu, (I-II), s. 104.

¹⁹³ İbn Haldun, III, 179.

çalışmayı küçümsemeleri¹⁹⁴ nedeniyle, dinî ilimlerle uğraşanların çoğunun eski dinlerinden ve inançlarından taşıdıkları izlerle bu insanlardır. Bunların daha önce bir dinleri ve kültürleri vardı. Müslüman olunca eski din ve kültürlerinin etkisi altında kalarak, İslâmiyeti, Araplar'dan başka şekilde almışlardır. Bu arada Kur'an-ı Kerim, diğer kitaplarda bulunan yaratılış ve diğer konularla ilgili kıssalar, hikâyeler ve benzerleri ile şerh ve tefsir edilmeye başlandı. Böylece farklı dinlere ve gruplara ait görüş ve fikirlerin müslümanlar arasında yayılması hızlandı. Aslında yeni müslüman olan bu insanlar, İslâm inancını kabul etmekle birlikte, eski inanç ve fikirlerinden tamamen uzaklaşmıyorlardı. Bundan dolayı bu kişiler herhangi bir kasıtları olmaksızın eski dinî alışkanlıklarını ve birtakım hurafeleri yeni girdikleri dine ve mensuplarına aktardılar¹⁹⁵. Böylece henüz ilk zamanlarda İsrailiyyat girmeye başladı.

Esirler, Araplar'ın diğer milletlerle karışmasında da etkili oldular. Savaşlarda ele geçirilen esirlerin bir kısmı ganimet malı gibi Arap ordusuna dağıtıldılar¹⁹⁶. Arap askerlerinin çoğu ihtiyaçları için kullanılmak üzere kölelere ve cariyelere sahip oldu. Bu cariyelerinden çocukları oldu¹⁹⁷. Bunun sonucunda Arap evlerine Fars, Romalı, Suriyeli, Mısırlı ve Berberi olmak üzere çeşitli milletlere mensup unsurlar girdi. Arap evi Arap evi olmaktan çıktı¹⁹⁸, türlü unsurlardan oluşan karışık bir ev haline geldi. Evin sahibi ise Arap'tı. Bu cariyelerden baba yönüyle Arap, anne bakımından yabancı olan iki kan karışmış çocuklar doğdu.

¹⁹⁴ İbn Haldun, III, 171.

¹⁹⁵ Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat*, Ankara 1985, s. 16; Cerrahoğlu, I, 120-121.

¹⁹⁶ Ezdi, 70; Belazuri, 279; Taberî, II, 548-549; İbnü'l-Esir, II, 50.

¹⁹⁷ Belazuri, 152; Taberî, II, 582.

¹⁹⁸ Emin, 154.

Halid b. Velîd, Şam'ın fethi öncesinde yapılan Serîyye'deki çarpışmada alınan esirleri Hz.Ebû Bekir'e göndermiş, Hz.Ali de onların içinden Habib b. Bûceyr'in kızı Ümmü Habib es-Sehbâ'yı satın almıştı. Hz.Ali'nin çocukları Rukiyye ve Ömer bu kadından oldular¹⁹⁹. Aynı şekilde Uleys'de bir çok esir alınmış, Halid bunları Benî Icl'den Cendele'yle birlikte Medine'ye göndermişti. Hz.Ebû Bekr bunlardan bir kadını cariye olarak kendilerini getiren Icl'e verdi. Icl'in bu kadından bir oğlu oldu²⁰⁰. Celûla savaşı esirlerinden olan Ummu Şa'bî, Benî Abbas'tan birine düşmüş ve ondan bir çocuğu olmuştu²⁰¹.

Araplar farklı kültürlerden gelen bu insanların giyim kuşamlarından da etkilendiler. Baş ve omuzları örten bir çeşit başlıklı pelerine benzeyen bir kıyafet olan "Taylasan"ın fetihler sırasında diğer kültürlerden Araplara geçtiği anlaşılmaktadır. Bânıkya halkı ile yapılan anlaşma sonrasında kendilerinden bin dirhem ve bir taylasan alındığı, Halid'in bunları Ebû Bekir'e gönderdiği, onun da Hüseyin b. Ali'ye hediye ettiği rivâyet edilir²⁰². Arap erkekleri tarafından önceleri kullanılmayan kuşak cinsinden bir giysi olan Nıtak (Mıntika) da zamanla yabancılardan etkilenilerek erkeklerce kullanılmaya başlanmıştı²⁰³. Müslümanların nıtakı erkeklerin üzerinde görmesi Sâsânî topraklarının fethine rastlar. Tûster kalesine sığınan Hürmüzan, Ebû Musa tarafından kuşatılmış ve ele geçirilmişti. Ebû Musa onu ve esirleri kendi kıyafetleriyle Hz.Ömer'e gönderdi.

¹⁹⁹ Belazurî, 152; Taberî, II, 582.

²⁰⁰ Taberî, II, 561-562.

²⁰¹ Taberî, III, 136; Dehlan, 63.

²⁰² Müslim, Libâs ve'z-Zîne, 2; Belazurî, 342.

²⁰³ Öztürk, 232. Kadınlar tarafından nıtak'ın kullanımı ile ilgili rivâyetler için bkz. İbn Sa'd, VIII, 249-250; Buharî, Libâs, 16; Tirmizî, 1372.

Medineliler, Sâsânî askerlerinin üzerinde gördükleri altın nıtakları, bilezikleri ve ipleri bir hayli garipsemişlerdi²⁰⁴.

Fetihler sonrasında İslâm toplumunda meydana gelen değişim; Yemenli bir müslüman olan Tâvus b. Keysân'ın Kâbe'yi tavaf eden bir grup Kureyşli gence “siz, babalarınızın giymediği elbiseleri giyiyor, rakkaseler gibi de yürüyorsunuz” şeklindeki sözlerinde en güzel bir ifade ile vurgulanmıştır²⁰⁵.

Hiz.Ömer ve Hiz.Osman dönemlerinde gerçekleştirilen fetihler neticesinde İslâm toplumunda köklü değişiklikler meydana geldi. Ganimetlerle gelen ani zenginlik, lüks yaşam, fethedilen yerlerde yerli halkla karışma, onların yaşantısına benzeme, beraberinde hizmetçi, sanatçı ve işçi olarak getirdikleri pek çok kadın ve erkeklerin Hicaz toplum hayatında yapmış oldukları faaliyetler²⁰⁶ Arap kültüründe hızlı bir değişim meydana getirdi.

Arapların evlerinde yaşayan köle ve cariyeye edilen esirler beraberlerinde getirdikleri örf ve âdetlerini aynen sürdürdüklerinden, cariyelerin elinde yetişen çocuklar, bu yeni ve farklı kültürlerden oldukça etkilendiler. Böylece Fars ve Romalıların âdetleri Arap âdetleri ile karıştı. Fars ve Roma kanun ve kuralları Kur'an ve Hadisin açıkladığı hükümlerle karışmaya başladı. Fars'ın hikmetleri, Rum'un felsefesi Arap hikmetleriyle, Roma hükümlerinin üslûbu Arap hükümlerinin üslûbu ile karışmaya başladı²⁰⁷. Arap mutfağı en fazla etkilenen alanlardan oldu. Çünkü hizmetçi ya da cariyeye olarak evlere alınan farklı kültürlerden olan esirler kendi mutfaklarını birlikte getirdiler.

²⁰⁴ İbn Sa'd, V, 89.

²⁰⁵ İbn Sa'd, V, 542.

²⁰⁶ Aycan, 92.

²⁰⁷ Emîn, 157.

D- ESİRLERİN MÜSLÜMANLARLA İLİŞKİLERİ

Müslümanlar savaş sonunda ele geçirdikleri esirlere, komutanları ya da halife, dağıtılmaları hususunda herhangi bir karar vermeden önce çok iyi davranıp misafirleri gibi ağırladılar. Aç olanı doyurdular, açık olanı giydirdiler. Özellikle kadın ve çocuklara karşı çok şefkâtlı davrandılar.

Bu arada müslümanlarla kurdukları ilişkiler sırasında İslâm inancının akla ve mantığa uygunluğunu anlayan, müslümanların örnek davranışlarından etkilenen esirler müslüman oldular²⁰⁸. İslâmiyeti seçen bu kişiler serbest bırakılıp müslümanlar tarafından kardeş kabul edildiler.

Çeşitli şekillerde serbest bırakılan esirler hür oldular, fakat müslümanlarla vatandaşlık ilişkileri devam etti. Aynı toprakları paylaşmaya devam ettiler. Bunlar zimmî statüsüne sokuldular²⁰⁹, bağlarında, bahçelerinde ve ticaretlerinde özgürce çalıştılar. Müslümanlarla iç içe yaşamlarını sürdürdüler. Birbirleriyle alışveriş yaptılar²¹⁰, birlikte yolculuklara çıktılar.

Çeşitli kentlerde yerleşen müslümanlar, fethettikleri ülkelerde toprakları üzerinde bıraktıkları diğer dinlerden olan komşuları ile çoğu zaman aynı şehirlerde yaşıyor, bazen kentin durumuna göre ayrı mahallelerde bulunuyorlardı²¹¹. Ebû'd-Derdâ'nın bulunduğu Şam'da Hristiyan mahallerinde boşalan yerlere yerleşen müslümanlar onların arasında bulunuyor ve onlarla sosyal münasebetlerini sürdürüyorlardı. Müslüman

²⁰⁸ Taberî, III, 196; Abdülhakem, 82; Makrizî, I, 268.

²⁰⁹ Belazurî, 303; Abdülhakem, 82-83; Makrizî, I, 268.

²¹⁰ Ebû Yusuf, 293.

²¹¹ Öztürk, 209.

ailelerden birisi komşu hakkı olarak Hristiyanlardan birisinin kestiği kurbandan yiyebilmişti²¹².

Köle edilen esirler müslümanlarla en yakın ilişki içerisinde olan esirlerdi. Zira onlar aynı çatı altında, aynı evde yaşıyorlardı. Bu esirler ailenin bir ferdi gibi muamele gördüler. Her zaman, her yerde sahipleriyle birlikte oldular. Hz.Peygamber'in "sizden biriniz kölesine kölem, cariyem demesin, oğlum kızım desin."²¹³ sözüne uyarak onlarla baba-oğul, ana-kız ilişkisi içerisinde oldular. Onlara giydiklerini giydirdiler, yediklerinden yedirdiler. Burada Hz.Ömer'in Kudüs'ü fethederken kölesini sırasıyla ata bindirdiği, Kudüs'e gelindiğinde sırası gelen kölesini attan indirmediği hatırlanmalıdır²¹⁴. Nitekim Hz.Ömer, kendisiyle birlikte yemek yemeleri için köleleri akşam yemeğine davet eder ve orada bulunanların işitebileceği kadar yüksek bir sesle "Allah'ın lâneti kölelerle beraber yemek yemekten utananların üzerine olsun." derdi²¹⁵. Aynı şekilde hasta olan bir köleyi ziyarete gitmediği için amillerini görevden aldığı bile olurdu²¹⁶.

Müslümanlar ilim sahibi köleleştirilmiş esirlerine saygı duymuşlar, ilimlerine baş vurmuşlar, yeri geldiğinde onların arkasında namaz kılmakta bir beis görmemişlerdir. Kureyşliler Hz.Aişe'nin kölesi Zekvân'ın²¹⁷ Abdüşşeloğulları da Abdullah b. Ebî Ahmed b. Cahş'ın kölesi Ebû Sufyan'ın arkasında namaz kılmışlardır²¹⁸.

Müslüman olup serbest bırakılan esirlerle akrabalık bağları bile kurulmuştur. Nitekim cariyelerini azad edip onlarla evlenen müslümanların sayısı oldukça fazladır.

²¹² İbn Kayyım, I, 251.

²¹³ Buhârî, *İtk*, 17.

²¹⁴ Taberî, III, 164; İbnü'l-Esir, II, 173.

²¹⁵ Şiblî, II, 241.

²¹⁶ Şiblî, II, 241.

²¹⁷ İbn Sa'd, V, 296.

²¹⁸ İbn Sa'd, V, 308.

Hız.Ebû Bekir, irtidat ettikten sonra müslümanlar tarafından esir olarak kendisine getirilen Eş'âs b. Kays'ı affetmiş ve kız kardeşiyle evlendirmiştir²¹⁹.

Bunun yanında halifeler ve diğer müslümanlar gerektiğinde onların fikir ve görüşlerine müracaat etmişlerdir. Hız.Ömer, Kisrâ'nın Nihâvend komutanı Hürmüzân'ı affederek, ona maaş bağlayıp Medine'ye yerleştirdi²²⁰. Zaman zaman onunla siyasî ve askerî konularda görüş alışverişinde bulunup, onun görüşlerine göre hareket etti²²¹. İbn Haldûn, Divân'ı Hız.Ömer'e Hürmüzân'ın tavsiye ettiğini rivâyet etmektedir²²².

Bütün bunların yanında bazı Araplar, hem fatihler olmalarının verdiği gurur, hem de asabiyetten kaynaklanan kibirleri sebebiyle köleleri, azadlıları ve mevâliyi ikinci sınıf vatandaş olarak görmüşlerdir²²³. Bazı müslümanlar fethettikleri şehirleri insanlarıyla birlikte kendi malları sayarlardı. Hız.Osman zamanında Basra valisi olan Saîd b. el-As "Sevâd Kureyş'in bostanıdır."²²⁴ diyerek orada bulunan insanların üzerinde her türlü haklarının olduğunu söylemiş, bunu bir tehdit unsuru olarak kullanmıştır. Aynı şekilde Mısır fatihi ve valisi Amr b. el-As'ın "siz bizim hazinemizsiniz..." diyerek, onlara hangi gözle baktığını açıkça belirtmiştir. Onun "Mısır Kıptîleri'nden hiç birisinin üzerimde ne bir ahdi ne de bir anlaşması olmadığı halde, işte kendi mevkime oturmuş bulunuyorum. Dilersem öldürürüm, dilersem satarım, istersem taksim ederim."²²⁵ sözüyle fethedilen toprakların halkına karşı Arapların nasıl bir tutum içinde oldukları hususunda ipucu vermektedir. Aynı şekilde Medine halkı Ali b. Hüseyin, Kâsım b. Muhammed ve Sâlim b.

²¹⁹ Ebû Ubeyd, 141; İbn Sa'd, V, 10-11.

²²⁰ Belâzurî, 552; Yakubî, II, 111; Dehlân, 96-97.

²²¹ Temmavî, 133.

²²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zâkir Kadîrî Ugan, (I-III), İstanbul 1997, s. 620.

²²³ Câbirî, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 480.

²²⁴ İbn Sa'd, V, 32-33; Zeydan, III, 74.

²²⁵ Ebû Ubeyd, 174.

Abdullah yetişinceye kadar köle kadınlardan çocuk doğurtmayı mekruh görüyorlardı. Bu üç zat fıkhıta, zûht ve takvada Medine ahâlisini geçince cariyelere rağbet arttı²²⁶.

E- ESİRLERİN İSLÂMİYET'İN YAYILMASINA KATKILARI

İslâm dini köle azad etmeyi her fırsatta teşvik edip, bir çok günahın kefareti olarak öngörmüştür²²⁷. Bu yüzden müslümanlar köle azad etmeyi sevaplı bir iş olarak kabul ettiklerinden kendilerine düşen esirleri çoğunlukla azad etmişlerdir. Bunun yanında devlet fey gelirlerinden her yıl belirli bir miktarı kölelerin azadına ayırmıştır²²⁸. Müslümanların yanında kaldıkları sürece, İslâm inancını ve müslümanların örnek yaşantılarını gören bu köleler, büyük bir istekle müslüman oldular ve İslâm saflarına katıldılar²²⁹. Müslümanlar, özgürlüklerini kazanan bu kölelerin durumlarını düzeltmek için ellerinden geleni yaptılar ve onlardan yardım ellerini çekmediler.

Kur'anî nassların²³⁰ bir gereği olarak müslümanların kölelere iyi davranmaları, koruyup gözetmeleri, sahiplerine bedellerini ödeyerek onları azad etmeleri, İslâm'ın köleler arasında benimsenip yaygınlık kazanmasını sağlıyordu. Müslümanların lütuflarıyla özgürlüklerine kavuşan köleler de buna karşılık, çoğu zaman İslâm'ın coşkulu tebliğcileri haline geliyorlardı²³¹.

Azad edilen müslüman esirlerin çoğu çeşitli cephelerde savaşıyan dindaşlarına yardıma koştular. Müslüman olsun olmasın azad edilmemiş olan köleler de sahipleriyle

²²⁶ İbn Sa'd, V, 32-33; Emîn, 155.

²²⁷ Nisâ, 4/92; Mâide, 5/89; Mücâdele, 58/3; Buharî, Itk, I.

²²⁸ Wâfi, 212; Özel, 387.

²²⁹ Taberî, III, 196; Abdülhakem, 82; Makrizî, I, 268.

²³⁰ Nisâ, 4/36.

²³¹ Ebû Yusuf, 313.

birlikte savaşlara katılıp geri hizmetlerinde ve savaş meydanlarında müslümanlara yardımcı oldular²³². Hz.Ömer halife olunca, Irak'taki Mûsennâ b. Hârise'nin ordusuna yardım göndermek amacıyla²³³ Rîdde savaşlarında alınan Arap esirlerin bırakılmasını istedi²³⁴. Hz.Ebû Bekir'in cihada çıkmaya izin vermediği tevbe eden mürtedlerle birlikte bu kişiler de savaş meydanına kořtular²³⁵.

Karşılaştıkları kişilere İslâm'ı tebliğ eden ve savaş meydanlarında bizzat savaşan esir ve esir çocuklarının yanında ilimle İslâm'ın yayılmasına çalışanlar da vardı. Mağrib'deki fetihleriyle tanınan Musa b. Nusayr, babası Aynu't-Temr'de esir alınan bir esir çocuęudur²³⁶. Bazıları da müslüman olduktan sonra kendilerini ilme vermişler, öğrendikleri bilgileri başta kendi çocukları olmak üzere diğer insanlara öğretmeye çalışmışlardır. Fars ve Rum ülkelerinden gelen esirler, soydaşlarına kendi lisanlarıyla İslâm'ı anlatabilmişler, böylece de İslâm'ın Araplar dışından diğer milletler arasında daha hızlı bir şekilde yayılmasına sebep olmuşlardır.

Azad edilen esirler ve zımmîler, müslümanların kendilerine karşı vefasını, güzel ahlâk ve davranışını görünce, İslâm düşmanlarına karşı, müslümanlardan daha çok ülkelerini savundular. Savaşlarda müslümanların galip gelmesi için yardımcı oldular. Müslümanlar tarafından serbest bırakılan esirler ve bölge insanları, Rum kralının durumunu araştırmak, ne yaptıklarını bildirmek için Rum ülkesine gittiler. Orada casusluk yaparak bilgi toplayıp Ebû Ubeyde'ye, Rumlar'ın çok büyük bir ordu hazırlığı içerisinde olduğunu bildirdiler. Ebû Ubeyde ve müslümanlar bu duruma oldukça üzüldüler. Ebû

²³² Asem, I, 164.

²³³ Temmavî, 267.

²³⁴ Ebû Ubeyd, 166; Taberî, II, 548-549; İbnü'l-Esîr, II, 50.

²³⁵ Câbirî, 339.

²³⁶ Belazurî, 346; Taberî, II, 608; Ezdî, 70.

Ubeyde valilere haber göndererek sınır bölgelerindeki halklardan alınan cizyenin geri ödenmesi emrini verdi²³⁷.

²³⁷ Ebû Yusuf, 313.

SONUÇ

Hız.Muhammed'in vefatından sonra Hız.Ebû Bekir'in hilafete geçmesiyle başlayıp Hız.Ali'nin Kûfe'de şehit edilişine kadar devam eden Dört Halife Dönemi'nde, başta mürtedlere karşı olmak üzere meydana gelen fetih hareketlerinde bir çok savaş yapılmış ve bu savaşlar sonucunda bir çok esir alınmıştır. Esirlere yapılacak muameleler ve onlara uygulanacak hükümler savaş sonrasının en büyük gündemini oluşturmuş, sorun bazen komutanlar tarafından çözülürken bazen de halifelere intikal ettirilmiştir. Esirlere, İslâm tarihinin bu ilk döneminde tek bir muamelenin uygulanmadığı, onların sosyal statülerine, halklar üzerindeki etkilerine ya da müslümanlara karşı esâret öncesi ve sonrasındaki tutumlarına göre değişik hükümlerin uygulandığı görülmektedir.

Savaşlarda ele geçirilen esirlere çok iyi davranılarak doyurulup giydirilmişler, haklarında bir hüküm verilinceye kadar istirahatlerinin sağlanmasına dikkat edilmiştir. Önce müslüman olmaları teklif edilmiş, İslâm'ı seçtikleri takdirde derhal serbest bırakılmışlar ve öldürmek için geldikleri kişilerce kardeş olarak kabul edilmişlerdir.

Esirlere uygulanan hükümlere gelince; az da olsa bazılarının öldürüldüğü görülmektedir. Fakat bu durum keyfi bir uygulama olmayıp savaşa katılmanın dışında anlaşmaları bozmak, Medine otoritesine başkaldırmak ve müslümanlara zulümde aşırı gitmek gibi başka suçlarından dolayı öldürüldükleri anlaşılmaktadır. Savaşa katılmaktan başka suçları olmayan, yakalandıktan sonra aşırı bir tutumu bulunmayan hiç bir esir öldürülmemiştir.

Esirlerin çoğunun serbest bırakıldıkları görülmektedir. Bunların bir kısmı fidye karşılığında, bir kısmı anlaşmalarla, bir kısmı da müslüman olunca serbest bırakılmışlardır. Serbest bırakılanların çoğu karşılıksız olarak salıverilmiştir. Devlete, müslümanlara ya da İslâm inancına karşı suçları sabit olmayan esirler çoğunlukla karşılıksız olarak serbest bırakıldılar.

İster savaş yoluyla isterse sulh yoluyla fethedilmiş olsun, ele geçirilen yerlerin halkları esir olarak kabul edilmeyip cizye ya da harac vermek karşılığında toprakları üzerinde bırakıldılar. Bu insanlar, kendi topraklarında eskiden olduğu gibi çalışarak özgürce yaşamlarını sürdürdüler.

Serbest bırakılan esirlerin çoğu, kendilerine yapılan iyi muamelelerden ve İslâm dinini tanıma fırsatı bulduktan sonra müslüman olmuşlar, çoğu zaman ülkelerine geri dönmeyi düşünmemişlerdir.

Kadınların, çocukların ve yaşlıların öldürülmedikleri görülmektedir. Onlar ya serbest bırakılmışlar ya da köle ve cariye olarak alıkonulmuşlardır. Köle ve cariye olan bu insanlar, ailenin bir ferdi gibi müslümanların evlerinde ve işyerlerinde çalışmışlar, sahiplerinden iyi muamele görmüşlerdir.

Esirlerden çok azı satılmıştır. Satış sırasında, karı-koca, anne-kız birbirinden ayrılmayarak ailelerin parçalanmamasına özen gösterilmiştir.

Esirlerin, sosyal hayatın çeşitli alanlarına aktif olarak katıldıkları, yüksek mevkilere gelip önemli işler yaptıkları görülmektedir. Müslümanların daha önce bilmedikleri bir çok sanat ve zeneatın onlar tarafından başta Medine, Mekke ve Basra olmak üzere müslümanların yaşadıkları yerlere bu insanlar tarafından getirildiği anlaşılmaktadır. Örf ve

âdetleri, yaşam tarzları, kısaca kültürleriyle birlikte İslâm toplumuna karışan esirler, hem İslâm kültürünün zenginleşmesine, hem de İslâm'ın yayılmasına katkıda bulunmuşlardır.

Çakırtaş, Mehmet, “Dört Halife Dönemi Savaş Esirlerinin Durumu”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr.İrfan Aycan, 104 + V sayfa.

Araştırmamızın amacı; İlk Dört Halife Döneminde savaşlarda alınan esirlere hangi muamelelerin uygulandığını tesbit etmektir.

Araştırmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Cahiliye ve Hz.Peygamber dönemleri esirlere uygulanan muameleler hakkında bilgi verilmiştir. I. Bölüm’de Dört Halife dönemi savaş esirlerinin siyasî ve hukukî durumları ele alınmıştır. II. Bölüm’de ise esirlerin sosyal, ekonomik, ilmî ve kültürel durumları konu edilmiştir.

Savaşlarda ele geçirilen esirlere çok iyi davranılmış, aç olanlar doyurulmuş, elbisesi olmayanlar giydirilmiştir. Önce müslüman olmaları teklif edilmiş, İslâm’ı seçtikleri zaman derhal serbest bırakılmışlardır.

Esirlerin az da olsa bazılarının öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Bunlar savaşa katılmanın dışında başka suçlarından dolayı öldürülmüşlerdir.

Esirlerin çoğu fidye karşılığında ya da karşılıksız olarak serbest bırakılmışlardır. Fethedilen yerlerin halkı esir olarak kabul edilmemişlerdir. Bu insanlar hayatlarını kendi topraklarında özgürce sürdürmüşlerdir. Serbest bırakılan esirlerin çoğu, kendilerine yapılan iyi muamelelerden sonra müslüman olmuşlardır.

Esirlerden bazıları ise köle ve cariye edilmişlerdir. Bunlara kötü davranılmamış, ailenin birer ferdi gibi ilgi gösterilmiştir.

Ayrıca esirlerin sosyal hayatın çeşitli alanlarına aktif olarak katıldıkları ve yüksek mevkilere gelip önemli işler yaptıkları görülmektedir. Çeşitli milletlerden olan esirler, İslâm kültürünün zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır.

Çakırtaş, Mehmet, "The Condition of the Four Caliph era Captives", University of Ankara, The Institute of Social Sciences, MA Thesis, Supervisor: Prof.Dr.İrfan Aycan, 104 + V pages.

The aim of our research: To determine what kind of treatments were applied to the captives in the first four Caliph era.

Our research is formed of the introduction part and of two chapters. In the introduction part there is information given of the treatments applied to the captives in the "Cahiliye" (ignorance) and Hz Peygamber eras.

In the first chapter the political and legal circumstances of the four Caliph era captives are explained.

In the second chapter the social, economic, scientific and cultural circumstances are dealt with.

The captives are treated well; the hungry ones are fed, the one's who don't have any clothing are given clothes. They are first offered to become muslims and when they have converted into the muslim religion they were released. Even though at a few number, it is found out that some captives were killed. These captives were killed because of other guilt's than to join the war.

Most of the captives are set free in response of ransom or complimentary (unresponded). The folks of the conquered areas are not considered as captives. These people continued their lives on their own land in freedom. The free set captives become muslims after the good treatments shown to them.

However, some of the captives were taken as female slaves and slaves. They are not treated badly but were considered as members of the families.

It is also seen that the captives were active in fields of the social life, were able to get high statues and dealt with important jobs. Captives of various nations caused the Islamic culture to get richer.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'AN-I KERİM

ABDULAZİZ, Salim, *Tarihu 'l-Mağrib fi Asri 'l-İslâmi*, İskenderiye 1982.

ABDULHAKEM, Ebi'l-Kâsım Abdurrahman (314/926), *Futûhu Mısır ve Ahbaruha*, Leyden 1920.

ABDURREZZAK, Ebû Bekir b. Hemmâm (211/826), *el-Musannaf*, (I-XI), Beyrut 1970.

AHMED b. HANBEL (241/855), *Mûsned*, I-VI, İstanbul 1992.

AKKAD, Abbâs Mahmud, *Abkâriyetü Hâlid*, Beyrut 1989.

ÂMİR, Abdullatif, *Ahkâmu 'l-Esrâ ve 's-Sebâyâfi 'l-Hurûbi 'l-İslâmîyye*, Kahire 1986.

ARNOLD, T.W., *İntişâr 'ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982.

A'SEM, Ebî Muhammed Ahmed el-Kûfi, *el-Futûh*, I-II, Beyrut 1986.

ATEŞ, Ali Osman, *Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, İstanbul 1996.

AYCAN, İrfan, "İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1998, c. XXXVIII, s. 155.

AYDEMİR, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat*, Ankara 1985.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya (279/892), *Futûhu 'l-Buldan*, Beyrut 1987.

_____, *Ensâbu 'l-Eşrâf*, (I-XII), Beyrut 1996.

BERGUSÎ, Muhammed, *Tarihu Libya el-İslâmî*, Beyrut 1393.

BROCCELMAN, Karl, *Tarihu Şuûbi 'l-İslâmî*, Beyrut 1953.

BUHARÎ, Ebû Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. Muğîre (276/870), *Sahîhu 'l-Buharî*, I-VIII, İstanbul 1992.

BUHL, F., "Ebû Bekir", M.E.B. İslâm Ansiklopedisi.

- CÂBİRÎ, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.
- CAETANÎ, L., *İslâm Tarihi*, çev. H. Cahit, İstanbul 1928.
- CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/859), *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, (I-IV), Beyrut 1968.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, (I-II), Ankara 1988.
- CEVAD ALÎ, *el-Mufasssal fî Târîhi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, (I-X), Beyrut 1976.
- CİN, Halil-AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Konya 1989.
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye*, Ankara 1957.
- DANIŞMAN, Zuhurî, *Büyük İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1968.
- DARİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah (255/877), *Sunen*, I-II, İstanbul 1992.
- DEHLÂN, Ahmed b. Say Zeynî, *el-Futûhatu 'l-İslâmîyye*, Mısır 1323.
- DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895), *Ahbâru 't-Tivâl*, Kahire 1960.
- DİYARBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (990/1582), *Tarîhu 'l-Hâmis*, I-II, Kahire 1302.
- DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996.
- DURÎ, Abdulazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi -Bir Önsöz-*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman İbn el-Eş'âs es-Sicistânî el-Ezdî (275/888), *Sunen*, I-V, İstanbul 1992.
- EBÛ'L-FEREC, Gregory, *Ebû 'l-Farac Tarihi*, Terc. Ö. Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1945.
- EBÛ'L-FAZL, İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Kaytak, İstanbul 1984.
- EBÛ'L-FİDÂ, İmâmuddîn İsmâil (732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri 'l-Beşer*, I-IV, Beyrut 1968.

EBÛ UBEYD, Kâsım b. Sellâm (224/839), *Kitâbu'l-Emvâl*, çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981.

EBÛ YUSUF, Yâkub b. İbrâhim (182/798), *Kitâbu'l-Harac*, Beyrut t.y.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *İslâm'da Savaş Kavramı*, çev. Cemal Karaağaçlı, İstanbul 1985.

EDGİRÎ, Abdusselâm b. Hasan, *Hükümü'l-Esrâ fî'l-İslâm*, Rabat 1985.

EMÎN, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Ankara 1975.

ERKAL, Mehmet, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1996.

EZDÎ, Muhammed b. Abdullah (231/846), *Futûhu's-Şâm*, 1970.

FAYDA, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982.

_____, *Hz.Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989.

_____, *Allah'ın Kılıcı Hâlid b. Velîd*, İstanbul 1992.

FENDOĞLU, H. Tahsin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İstanbul 1996.

HAMEVÎ, Şihâbuddîn Ebî Abdillâh (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, (I-V), Beyrut t.y.

HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1993.

_____, *Hz.Muhammed'in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1991.

_____, *İslâm'da Devlet İdaresi*, Müt. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963.

_____, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyasîyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1969.

HASAN, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Sosyal-Kültürel İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., I-VII, İstanbul 1987.

HATTÂB, Mahmud Şîr, *Kâdetü Fethi'l-İslâmî*, Beyrut 1965.

- HİTTİ, K. Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (I-IV), İstanbul 1980.
- HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.
- HOLT, P.M.-LAMBTON, A.K.S.-LEWIS, B., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Ed. İsmail Kılıçoğlu, İstanbul 1997.
- İBN ABDİRABBÎH, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (327/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, I-IX, Beyrut 1987.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali el-Askalanî (852/1449), *Tehzibu't-Tehzîb*, (I-XII), Beyrut 1968.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Mukaddime*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, I-III, İstanbul 1997.
- İBN HALLİKAN, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, I-VIII, Beyrut 1968.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik (218/833), *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, I-IV, Kahire 1992.
- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *es-Sîretü'n-Nebevîyye ve Ahbâru't-Hulefâ*, Beyrut 1987.
- İBN KAYYIM, Ebû Abdullah Muhammed b. Bekr (751/1351), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, (I-III), Beyrut 1983.
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî (774/1375), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-X, Beyrut 1996.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah (276/889), *el-Mearîf*, çev. Hasan Ege, İstanbul trz.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mûkerrem (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XVII, Beyrut 1993.

İBNU'L-ESÎR, Ebû'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-IX, Beyrut 1989.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed (230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut 1968.

İSFEHANÎ, Ebû'l-Ferec (356/967), *el-Egânî*, (I-XXXI), Kahire 1969.

İSFEHANÎ, Râgıb, *Müfredatu Elfâzi'l-Kur'an*, Beyrut 1992.

İSFEHANÎ, Ebû'l-Ferec, *Kitâbu'l-Egânî*, I-XXIV, Beyrut trz.

JUYNBOLL, Th. W., "Abîd", M.E.B. İslâm Ansiklopedisi.

KAHDEHLEVÎ, Muhammed Yusuf, *Hayatü's-Sahâbe*, I-IV, çev. Sıtkı Güllü, İstanbul 1991.

KETTÂNÎ Abdulhay, *et-Terâtibu'l-İdârîyye*, I-II, Beyrut trz.

LEWİS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979.

MAKRİZÎ, Takiyüddîn Ahmed b. Ali (845/1444), *Kitâbu'l-Hutât*, Mısır 1323.

MÂLİK B. ENES (179/795), *el-Muvatta*, (I-II), İstanbul 1992.

MANTRAN, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.

MAVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (450/1058), *Ahkâmu's-Sultâniye*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976.

MES'UDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Medâinü'l-Cevher*, Kahire 1995.

MUNİS, Hüseyin, *Fethu'l-Arab li'l-Mağrib*, Kahire trz.

MUSLÎM, Ebû'l-Huseyn el-Haccac (261/875), *Sahih*, (I-III), İstanbul 1992.

NASİRÎ, Şeyh Ebû Abbâs Ahmed b. Hâlid, *Kitâbu'l-İstiksâ li Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksa*, I-VI, Dâru'l-Beyda 1954.

ÖZEL, Ahmet, "Esir", *DİA*, İstanbul 1996, c. XI.

_____, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara 1996.

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998.

SANDIKÇI, S. Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991.

SERAHSÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed (562/1166), *Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-Kebîr*, (I-V), Kahire 1971.

SUYUTÎ, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târihu'l-Hulefâ*, Beyrut 1974.

ŞİBLÎ, Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul 1993.

_____, *Asr-ı Saadette İslâm*, Terc. Ö. Rıza Doğrul, (I-V), İstanbul 1974.

RAHMAN, Afzalur, *Sîret Ansiklopedisi*, I-VI, İstanbul 1996.

TABERÎ, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, (I-VII), Beyrut 1989.

TEMMAVÎ, S. Muhammed, *Haz.Ömer ve Modern Sistemler*, çev. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul 1993.

VAKİDÎ, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Megâzi*, I-III, Beyrut 1984.

_____, *Kitâbu'r-Rîdde ve Nebzetu'n min Futûhu'l-Irak*, Paris 1990.

_____, *Futûhu's-Şâm*, I-II, Kahire 1373.

WÂFÎ, Ali Abdulvâhid, "İslâmiyete Göre Kölelik", çev. Kemal Işık, *AÜİFD*, c. III.

WELHAUSEN, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.

YAKUBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Câfer (İbn Vâzih) (294/897), *Târihu'l-Ya'kubî*, I-II, Beyrut 1992.

YILDIZ, Hakkı Dursun (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1988.

ZEYDAN, George, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Müt. Zeki Megâmiz, I-V, İstanbul 1976.

ZUHAYLÎ, Vehbi, *Âsâru'l-Harb fi'l-Fıkhı'l-İslâmî*, Dimeşk 1982.

